

A KORÁBBI KÖZÉPKORRA VONATKOZÓ MAGYAR POLGÁRI TÖRTÉNETÍRÁS BÍRÁLATA

LEDERER EMMA

A korábbi középkorral foglalkozó magyar polgári történetírás bírálata nem fér el egy előadás keretei közé. A téma teljes kimerítése hosszabb tanulmányt igényel, hiszen polgári történetírásunk — majd minden iskolának legkiemelkedőbb képviselőitől a kisebb szereplőkig — előszeretettel foglalkozott a korábbi középkor történetével. Így tulajdonképpen történetíróink bírálatával kellene foglalkoznom. Az előadás szűkebb keretei között meg kell elégednem azzal, hogy a legfontosabb problémákat felvetve, egyes kérdéseket kielemezve, ösztönzést próbáljak adni a téma mélyebb feldolgozására az egyes kérdések szakértői számára.

Nem egyenlő súllyal foglalkozom történetírásunk egyes korszakaival; legtüzetesebben az ellenforradalmi korszak történetírását szeretném megvizsgálni, mert hiszen ennek káros öröksége még igen sokunkban ma is él és nehezen leküzdhető, ugyanakkor a széles tömegek történetfelfogására is — sajnos — még erős hatással van. Nem mulaszthatom el azonban azt sem, hogy kissé behatóbban ki ne térjek az ú. n. polgári liberális történetíráshoz, amelynek termékeit éveken át és még ma is sok esetben használjuk és amelynek elvi bírálatára egyszer már sort kell kerítenünk.

Külön kérdésként kellene felvetnünk azt, mi az oka annak, hogy a magyar történetírásban olyan középponti szerepet játszik a korábbi középkor története. Úgy hiszem azonban erre az egyes korszakoknál helyesebb kitérnem, mert nem minden időszakban azonosak az indítók, amelyek a történetírókat a korai középkor századainak előnyben részesítésére indították.

Ez alkalommal nem szándékozom foglalkozni a XVIII. század II. felének könyvtárait kitevő oklevélpublikációival, még Katona István »Historia critica«-nak nevezett, de lényegében ugyancsak forráskiadványnak tekinthető munkájával sem. Ezek a latin nyelven megjelent, s tudományos munkánkat még ma is megkönnyítő kiadványok nem tekinthetők a magyar történet feldolgozásának, történet szemléletük nem sokkal emelkedik túl a középkori krónikások egyházas mesemondásán.

A XIX. század első évtizedében jelent meg az első magyar nyelvű nagy terjedelmű (több, mint 600 oldalra terjedő) munka történetünknek 1526-ig ter-

jedő korszakáról, Virág Benedek »Magyar századaik«. Toldy Ferenc Virág Benedeket a »magyar lélek tüzes ébresztőjének« nevezi.¹ Valóban a »magyar századok« a nemzeti függetlenség eszméjének egyik első serkentője. Ugyyszólván minden lapjáról őszinte, lelkes hazafiság sugárzik. Virág nem véletlenül fejezte be művét 1526-tal. Maga is rámutat ennek okára Döbrenteinek adott válaszában: »Öcsém, a lelkem fáj belé, nem lehet írnom Mohácson innen.«² Egész történetfelfogásából világos: a Habsburgokat a magyar szabadság elnyomóinak tartotta s mint-hogy őszinte véleményét róluk meg nem írhatta, inkább hallgatott. Van ugyan tudomásunk arról, hogy Virág Rákócziról készült írni vagy meg is írt valamit, de ez a munka sohasem került kiadásra, sajnos kézirata sem maradt meg az utókor számára. Virág történet szemlélete magától értetődően a nagy embereknek, nagy uralkodóknak tulajdonítja a magyar függetlenség megővését, a nép csak kevés szerepet kap történeti felfogásában. Ugyanakkor élesen bírálja ezeket az uralkodókat is, ha úgy látja, nem harcoltak eredményesen a magyar függetlenségért. Igen jellemző Nagy Lajosról vallott felfogása. »Élt ötvenhat esztendőket, melyekből igen sokat vesztegetett el a neápoli dolgokra, melyek nem Magyarországot, hanem az ő familiáját illették; Lengyelországra is, melyet a magyar koronához akart kapcsolni, sokat vesztegetett el... s vajhamind ezekért a jövendőbe jobban betekintett volna, amire minden uralkodó kötelessége szerént tartozik. A török naponként közelgetett országaihoz: ő noha, gyakran, mint olvastad ösztönöztetett, nem fogott fegyvert e veszedelmes ellenségre. De Bernabóra, mihelyt megkérített, kész volt fordítani a nemzeti erőt, a térítésre is örömeit fordította azt, követvén más fejedelmeket, kik régi megrögzött előítéletből üldözték a haeticusokat, schismaticusokat, zsidókat...«³

Virág nem értette meg a nép szerepét, de megsejtette, hogy az eretnek-üldözések alatt valami más is rejlik, mint a »hit védelmek«. A felvilágosodás egyházellenessége sugárzik Virág Benedek könyvének majd minden lapjáról. Sokszor gúnyosan, sokszor jegyzetekben elrejtve, ostromozza a pápák világuralmi vágyait, de elsősorban az eretneküldözéseket. Amikor többször beszél arról, hogy a pápai rendeletek nem a »megtérítésre«, hanem a »kiirtásra« hívják fel az uralkodókat, arra is talál helyet, hogy a XIV. sz.-i magyar történet tárgyalásánál elmondja Galilei példáját, rámutatva milyen méltatlanul járt el vele szemben az egyház.⁴ Az 1437-es parasztfelkelés okai között is világosan látja, hogy a huszita »eretnekség« mögött a nép, a parasztok terhei álltak és mélységesen elítéli a levett paraszttal szemben gyakorolt megtorlást: »A fők halálra kárhoztattak, mások az elfogatottak közül 'ki szemeit, ki orrát, ajkait; ki kezeit

¹ Virág Benedek: Magyar Századaik. (3. kiad. Pest, 1862.) I. kötet 3. l.

² Szalay Gyula: Virág Benedek élete és művei. 34. l. (Idézi Böhm Jakab kéziratban levő, kiadásra javasolt szakdolgozatában: A történetírás a nemzeti függetlenségért.)

³ Virág Benedek id. m. III. kötet 70. l.

⁴ Virág Benedek id. m. III. kötet 191. l.

vesztette el'. Efféle büntetések mindenkor terhére s kárára voltak a polgári társaságnak».⁵

Az 1514-es parasztháború megértéséig Virág nem jutott el, azt elítélte. Valószínűen forradalmat látott ebben; a francia forradalom »réme« ködlött fel előtte, s ettől Virág megborzadt; még a gyűlölt Habsburgokat is hajlandó volt segíteni a francia forradalom ellen.

Virág Benedek alakját történetírásunk történetében eddig nem kellően méltatták és a marxista történeti kritikának meg kell jelölnie azt a helyet, amely Virág Benedeket haladó hagyományainkban megilleti. Virág, a »tüzes ébresztő«, a nemzeti függetlenség első bajnokai között áll, s ugyanakkor Virág, a pap, élesen, harcosan küzd a klerikális reakció, a babonák, az üldözések ellen, az emberi jogokért. A polgári átalakulást nem érti meg, a francia forradalommal, a magyar jakobinusokkal is szemben áll, de ne feledjük el, hogy a polgári átalakulás ekkor még Magyarországon nem is volt napirenden.

Nem térek itt ki bővebben Hajnóczyra, aki megelőzve korát felismerte a polgári átalakulás jelentőségét. A Hajnóczytól ránk maradt jogtörténeti fejtegetésekből is nyilvánvaló, s valószínűen ezt fejtette volna ki bővebben, sajnos el nem készült jobbagyságtörténetében, amelyhez évtizedeken át folytatta az anyag gyűjtését.

Virág volt a tanítója Horváth Istvánnak, a nemzeti függetlenség harcos történészének, Vasvári Pál tanárának. Horváth István túlzó nacionalizmusa, aki őstörténeti munkájában az egész világot magyarokkal népesíti be, ma csak mosolyt ébreszthet, de ugyanakkor a nemzeti nyelv védelmében, a nemzeti függetlenségért vívott harcban ez a könyv is fegyvert jelentett. Ha Horváth István naplójában találunk is — antiklerikális megnyilvánulások mellett — egyes utalásokat arra, hogy felismerte a nagybirtok kiszípolozó szerepét, mégis, mint tanítványának, Vasvári Pálnak feljegyzései tanúsítják, lényegében az arisztokratikus kormányzati rendszer mellett szállt síkra.⁶ Vasvári Pál rendkívül tisztelte Horváth Istvánt, s ha — miután ő »történetbölcseleti munkáiban« már felismerte a nemzeti függetlenség és a polgári átalakulás szükségességét — vitatkozott is vele, mindenkor mesterének tekintette. Egyenes vonal vezet Virágtól, akinek nekrológját Horváth István írta meg Vasvári Pálígn. A közvetlen kapcsolat nem mutatható ki, de ez a történetírás az 1848 előtti és 1848-as Horváth Mihályban kulminál.

Horváth Mihály az, aki felismeri a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség összefüggését. 1841-ben megjelent, a Dózsa felkelésről írt tanulmányában, ha irtózáttal fordul is el a kegyetlenkedésektől, amelyek a jobbagyháborút kísérték, ha nincs is olyan megértéssel, mint 40 év múlva Márki lesz ezekkel szemben, de világosan felismeri, mit jelentettek Magyarország számára az 1514-es megtorló törvények. »S miképpen áll az idézett törvényhatározat a természetjog

⁵ Virág Benedek id. m. IV. kötet 186. l.

⁶ Vasvári Pál: Válogatott Politikai Írásai. (Budapest é. n.) [1948.] 120. l.

törvényszéke előtt? Ez arra a *képtelenség és embertelenség* bélyegét nyomja egyszerűs mind, s gyalázatosabbat annál, amelyet az óvilág rabszolgaságának törvénye viselt homlokán.« (kiemelés Horváth Mihálytól). »A pórosztály elnyomásának következményei kiszámíthatatlanul károsak valának az országra s csodálnunk kell, hogy a nemzet annyi viharok közt, melyekben nemzeti létéért századokig küzdenie kellett, e viszonyok fonáksága s innen származó erőcsökkenés mellett magát fenntarthatta.«⁷ Horváth tehát, ki más munkáiban a nemzeti függetlenség harcosa, ebben a tanulmányban is, mint politikai tevékenységében már a 40-es években, a jobbagység mellett állt ki.

A magyar polgári forradalom hajnalán tehát történetírásunk, amely a nemzeti függetlenség, a polgári átalakulás követeléseit tűzte zászlájjára, még haladó szerepet töltött be. Az 1848-as polgári forradalom és szabadságharc leverése után a magyar történetírásnak ez a haladó vonala megszakad. Az ellenforradalmi önkényuralom éveiben kiváló történészeink közül egyesek, pl. Szalay László, megalkusznak. Szalay Lászlót »érdemeiért« az ellenforradalmi kormányzat temettette el a Nemzeti Múzeum előtt felállított nagy katalógról. Csak egy példával illusztrálnám Szalay megalkuvó magatartását az ú. n. abszolutizmus éveiben. A tatárjárásról szóló kis népszerű munkában a muhi csatában elszenvedett vereséget azzal indokolja, fejedelem és nép meghasonlott egymással. Mindenki érthetett belőle: úgy mint a mi időnkben, v. i. a Bach-korszakban. Ugyanakkor egy történetírásunk történetében egyáltalán nem méltatott történetíró — kinek munkája pedig még ma is egyike a tatárjárásról szóló legalaposabb magyar monográfiáknak —, Rosty Zsigmond, nem lett hűtlen régi ideáljához, a nemzeti függetlenséghez. Ő a tatárjárásból ezt a tanulságot vonja le: »Mi pedig a tatárjárásból ama tanulságot merítsük, hogy a hont ért bárminő rettentő csapások következményei megsemmisíthetők, ha fiaiban elcsüggedés helyett férfias akarat, eszélyesség és honfiasság uralkodik, azaz, ha le nem mondanak önmagukról.«⁸

A régi, haladó történetírás nagy nemzedékének tradíciói még mindig adnak némi lendületet e kor történetírásának. Az abszolutizmuskori és a közvetlenül a kiegyezést követő idők történészeinek műveire még formai, módszerbeli szempontból a nagy korszak színvonala kötelező. Ez sok munkára rányomja bélyegét, így pl. Teleki József: Hunyadiak kora c. művére. De ugyanúgy, mint ahogyan e korszak vezető osztálya, a liberális nemesség megalkudott, szükségszerű volt, hogy az ebből származó történetírók maguk is megalkuvókká váljanak.

Az 1867-es kiegyezés így egy nagy zömében megalkuvó történetírói nemzedéket talált és ilyent nevelt. A nemzeti függetlenség kérdése lekerült a napirendről és a régi nemzedékből ennek legharcosabb képviselői, mint Horváth

⁷ Horváth Mihály: Az 1514-i pórlázadás. (Tudománytár 1841.) 232. l.

⁸ Rosty Zsigmond: A tatárjárás történelme negyedik Béla király idejében. (Pest, 1856) 145. l. és Szalay László: A tatárjárás Magyarországon 1241—42. Pest 1856. Vasárnapi könyvtár 2. Mindkettőt idézi Lederer Emma: A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. (Századok 1952. 328. l.)

Mihály, igyekeznek beilleszkedni az új rendszerbe. Horváth Mihálynak egyetlen nagyobb terjedelmű, a korai középkorral foglalkozó munkája: »A kereszténység első százada Magyarországon« ilyen megalkuvó munka. Ebben Horváth az egyház kegyeit keresi és oly annyira meghunyászkodik a pápaság előtt, hogy hajlandó a magyar függetlenség kérdésében elfogadni még a mindenki által teljes joggal hamisnak tartott Szilveszter-bullát is, amelyben Magyarországnak a pápaságtól való függését bizonyítja a XVI. századi hamisító.

Valójában azonban ebben a korszakban, a megerősödő kapitalizmus korszakában már nem a függetlenség a központi kérdés. A dualizmus korának történetírásában nem is ezt kell elsősorban vizsgálnunk. (A függetlenség késői hirdetői közül, Thaly Kálmán vagy Takáts Sándor, nem foglalkozott korszakunkkal, így működésük megvizsgálására nem térek ki.) Kérdés, hogy beszélhetünk-e a történetírás szempontjából egységesen a dualizmus koráról. Hiszen ezt a korszakot az imperializmusra való átmenet és a kifejlődő imperializmus több részre tagolja. Úgy hiszem azonban, a történetírás szempontjából mégis helyesebb, ha ezt az egész korszakot egységesen tárgyaljuk. Ennek a korszaknak a történetírását szoktuk sematikusán összefoglalni a »polgári liberális« történetírás címszava alatt. Nevezhetjük-e ezeket a szerzőket »liberálisoknak«? Fejtégetéseinkből, úgy hiszem, világosan kiderül majd, hogy e szerzők többségének vajmi kevés köze van a liberalizmushoz. Az elnevezést az ellenforradalmi korszak történetírásától, elsősorban Szekfű Gyulától nyerték, aki ezzel a — szerinte — megbélyegző jelzővel illette az egész korszakot és benne természetesen a történetírást is. Mi azonban jól tudjuk, hogy nálunk még a »szabadelvűsködés« is, a politikában is, igen szűk keretek közé szorult, méginkább elmondhatjuk ezt a történetírásról. Úgy vélem, leghelyesebb, ha ezeket a történetírókat, minthogy nagy általánosságban a 67-es kiegyezés elvi alapján álltak, s a dualizmus rendszerétől meghatározott körülmények közt folytatták munkájukat, dualizmuskori történetíróknak nevezzük. Ugyanakkor, amikor a dualizmus korának történetírását egységben tárgyaljuk, nem feledkezhetünk meg arról — s tárgyalásaink későbbi során éppen ezt igyekszünk bizonyítani —, hogy milyen változásokat hozott az imperializmusra való átmenet és a megerősödő munkásmozgalom, az agrárszocialista mozgalmak a 90-es években, s milyen új vonásokat hozott ebben a történetírásban az imperializmus a XX. sz. első évtizedében.

A dualizmus egész korszakának a történetírásában igen előkelő helyet foglal el a korai középkor, ha nem is olyan kimagaslót, mint a következő korszakban. A korábbi középkorral foglalkozó történetírók közül, ebben a korszakban, Fraknoi Vilmos, Marczali Henrik, Pauler Gyula, Acsády Ignác, Erdélyi László, Tagányi Károly, Márki Sándor emelkednek ki. Szemmel láthatóan igen különböző írói egyéniségek, egymástól igen eltérő írásmodorral, sőt bizonyos fókig érdeklődési körrel. Beszélhetünk-e tehát közös plattformról, vagy beszélhetünk-e velük kapcsolatban különböző iskolákról? Van-e valamiféle filozófiai irány, amelyhez egyesek vagy valamennyien tartoznak?

Ebben a korszakban a francia hivatalos történetírás az ú.n. pozitivizmus virágkorát éli. Németországban kialakul a »nagynémet« politikai történetírás Ranke, Mommsen, s a korszak végén már megjelennek a szellemtörténetírás »nagy« képviselői, Troeltsch, Weber és társaik. Gyakran szoktak arról beszélni, hogy Magyarországon nem alakult ki önálló filozófiai rendszer, s ezzel összefüggésben arról is, hogy a magyar történészek nem foglalkoztak filozófiával. Valóban a dualizmus korának történetíróit egyetlen filozófiai iskolához sem lehet kapcsolni. Míg a polgári forradalom idejének historikusai Horváth Mihály, Vasvári Pál »történetbölcselettel« foglalkoztak, a dualizmuskori történetíróknál alig találkozzunk ilyen jellegű munkákkal, s ha igen, ezek csak szemelgetések, eklektikus eszmefuttatások, melyek lényegében semilyen irányban nem kötik le szerzőiket. A pozitivizmus legfeljebb abban a formában jelentkezik, hogy e korszak történeti szerzői erősen anyaghoz tapadó munkákat írnak, s valamennyüknél feltalálható többé-kevésbé a történeti fejlődés, »haladás« bizonyos törvényszerű voltának elismerése. Ez valamennyiüket előnyösen különbözteti meg a következő korszak nem egy történettudósától. A negatív előjelű, közös vonás, amely jellemző a korszak legtöbb történészére, a behódolás a Habsburg-dinasztia, a király előtt. Ez alól nem kivétel még Acsády sem. A jobbágyságtörténet bevezetésében így írt: (1711 után) »beköszöntött a jobbágyvédelem kora, a korona beavatkozása a szegény elnyomott munkásrétegek javára.«⁹ A másik negatív közös jellegzetessége a dualizmuskori történetírásnak a keresztény-nyugati eszme előtt való térdelhajtás és az ehhez kapcsolódó többé-kevésbé erős klerikalizmus. Ezen a vonalon árnyalati különbségek vannak. A klerikalizmus a legleplezetlenebb formában Fraknóinál lép elénk, de még Marczalinál is találunk ilyen mondatot »a történet legmagasztosabb jelenetei közé tartoznak azok, amidőn a pápák szavukkal, tisztán az ige hatalmára támaszkodva, megrendítik a trónokat, megvédik az elnyomott ártatlanságot, erkölcsöt. . . .«¹⁰ Előnyösen válik ki ezen a vonalon Acsády, aki különösen a »magyar birodalom történetében«, de a jobbágyság történetében is, több helyen mutat rá nemcsak az egyház kizsákmányoló ténykedéseire, hanem a pápák álszent, csak saját gazdasági érdekeiket védő intézkedéseire, pl. a beregi egyezmény idején. De hová tűnt Virág Benedek vagy Horváth István hangja, a klerikális reakció, a pápák Magyarország függetlenségét veszélyeztető politikájának elítélése? Ennek még Acsádynál sem találjuk nyomát. Fraknoi pedig egyenesen arról írt, hogy pl. »X. Leó pápa mindjárt uralkodása kezdetén lelke egész hevével fölkarolta a törökök ellen indítandó nagy hadjárat tervét, mely elődeit több mint félévszázad óta szüntelenül foglalkoztatta, (!)«¹¹ Ugyancsak közös jellegzetessége e korszak egész történeti irodalmának, a szélsőséges nacionalizmus, amely főképpen a nemzetiségek állítólagos alantas voltának hangoztatásában nyilvánul meg.

⁹ Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. (Budapest, 1908.) 5., 8. és 9. l.

¹⁰ Marczali Henrik: A magyar nemzet története. II. kötet 435. l. (Budapest, 1896.)

¹¹ Fraknoi Vilmos: A magyar nemzet története. IV. kötet 399–400. l.

A szélsőséges nacionalizmus alól nem kivétel ismét Acsády sem, aki pl. az 1437-es parasztfelkelés leverése legkárosabb következményének azt tekinti, hogy »a jó magyar jobbgátság egyrésze kiírtatott s helyére oláhság telepítettett. . . s ezzel megindul Erdély eloláhsodásának, valamint nemessége elszegényedésének folyamata«. ¹² Egyöntetű továbbá ezeknek a történészeknek állásfoglalása a »magyar birodalom« kérdésében is. Ennek a »politikai eszmének« kifejlesztői éppen a dualizmus korának történészei.

Acsády a »magyar birodalom történetét« írta meg. Marczali már 1896-ban arról beszél, Kálmán alatt alakult ki ez a birodalom, »a Kárpátok és az Adria közötti föld akkor, általa vált először politikai egységgé« ¹³; erről beszél Angyal Dávid, amikor azt mondja, Lászlót Horvátországba »az a vágy vitte, hogy Magyarországnak tengerpartot szerezzen« ¹⁴ s. i. t. A nacionalizmusa egyrészt a nemzetiségek lebecsülésében, a szlávok, »oláhok« államalapítási tehetetlenségének hangoztatásában jut kifejezésre, másrészt a magyarságnak a hódításhoz való jogával, a magyar birodalom eszméje kidolgozásához vezetett. Ezen a téren az ellenforradalmi történetírás már meglévő alapokra építhette a maga elméleteit. De nem járt az ellenforradalmi történetírás töretlen utakon a werbőczyanizmus, a magyar nemesség »országfenntartó« szerepének kidomborításában sem. Ezt a gondolatot is a dualizmuskori történetírás dolgozta ki. A XIII. sz. végéről szólva már 1896-ban ezt mondja Marczali: »A szabadságszeretetnek és jogérzetnek, mely aztán századokon át kitűntető vonása lett a magyar nemesnek, az a zivatáros emberöltő, amely IV. Béla halála után következett, hintette el termékeny magvait.« ^{14a} Az idézeteket erről a kérdéstről a korszak történetíróinak munkáiból tucatszám hozhatnánk s jellemző erre az, hogy még Márki is, aki a Dózsa-felkelést a magyar polgári történetírásban viszonylag a leghaladóbb módon írta meg, hosszú oldalakat szentel annak a bizonyítására, hogy a parasztháború vezére, Dózsa György székely nemesi családból származott. Én úgy látom, Márki szemében elsősorban ez tette hivatottá Dózsát arra, hogy egy eszmének mártírjává válhasson. E közös vonások (magyar birodalom, a keresztény nyugathoz tartozás, nemzetiségek feletti uralom jogossága, a magyar, lényegében nemesség vezetőszerepe) mintegy kvintesszenciáját kapjuk Pauler Gyula nagy munkájának (A magyar nemzet története az Árpádok alatt, Budapest 1893) befejező soraiban.

»Sokszor vetették fel a kérdést, mi az oka, hogy Magyarország itt a négy folyam vidékén megmaradt, a magyar országot, nemzetiségét fenntartotta, míg a hunok, avarok, más hatalmas népek elpusztultak, elenyésztek. A választ megadja a magyar nemzet jelleme, amilyenek a 11–13. században mutatkoztak és mai napig sem változott. A nyugati világ határára telepedve, követte a vezért,

¹² Acsády Ignác id. m. 162. l.

¹³ Marczali id. m. 214. l.

¹⁴ Angyal Dávid: Az Árpádok a világpolitikában. (Árpád és az Árpádok. Budapest, 1907. 244. l.)

^{14a} Marczali id. m. 655. l.

ki a kereszténység kebelébe vezette, barátjának kezdé tekinteni a nyugat népeit... megtúrt, sőt befogadott új meg új idegeneket, de azért úr és magyar akart és tudott maradni, mert megvannak benne az úri tulajdonságok; önértet, méltóság, amely imponál, igazság, mely megbecsüli a jót, az érdemet, ahol találja, alattvalóját, idegen társait el nem keseríti, hanem megnyeri, lefegyverzi és lefegyverezve tartja.«¹⁵

Az eddigiekben arról beszéltem, amiben a dualizmuskor történetírói között nincsenek alapvető eltérések, s aminek alapján tehát a korai középkorral foglalkozó összes történelemszöveget egy nevező alá hozhatnánk. Az egyező vonások lényegükben mind negatív előjelűek és vajmi kevés haladásról beszélhetünk. Bevezetőben azonban úgy tettem fel a kérdést, hogy van-e eltérés, s ezt most úgy egészíteném ki, hogy vannak-e tehát haladó jellegű eltérések az egykor polgári liberálisnak nevezett történelemszövegek csoportján belül. A választ úgy kell megadnunk, hogy igenis vannak eltérések, és ezek elsősorban két vonalon mutathatók ki: 1. a társadalmi történeti fejlődés felismerésének fokában, 2. az osztályviszonyok, sőt az osztályharc egyes elemeinek felismerésében.

Az előzőkben rámutattunk arra, hogy a dualizmuskori történetírásban változást jelentettek a 90-es évek és méginkább a XX. század első évtizede. A 90-es évek parasztmozgalmi és a szocialista munkásmozgalom megerősödése különböző visszahatást váltott ki a történelemszövegekben. A legnyíltabban és legpolitikusabban már ekkor Márki Sándor reagál erre. Márki Sándor, aki 1883-ban a Dózsa »forradalomról« írt haladó hangú tanulmányt, 1893-ban a Péro-felkelésről ír. E tanulmányát Márki az uralkodóosztály felé irányított — természetesen igen enyhe — figyelmeztetéssel zárja. »Aki észrevette, hogy a szocialistáknak 1893. jan. 6-án tartott első nemzetközi kongresszusán Magyarország összes földművelői közül talán csak a békésmegyeiek voltak képviselve, — talán nem tartja túlzásnak, ha azt állítom, — hogy a múlt századbéli latifundiális rendszernek néhány nagy hibája átöröklődött erre a mi végefelé járó századunkra is. És hogy még mindig vannak Péro lázadásának részletei, amiből a tanulságot nem annyira a történetírónak, mint inkább a politikusnak kell levonnia.«¹⁶ Marczali ugyanekkor (1896-ban) így ír a jobbság kialakulásáról: »Megszületik már a magyar történetnek egyik legállandóbb, legtartósabb és legszomorúbb szereplője.« (Kiemelés tőlem: L. E.)¹⁷ Ebben az évben írt Fraknói is (összefoglaló történeti munkájában) a Dózsa-»lázasról«. Sőt ezt akként állítja be, hogy Dózsa »... azt a vakmerő gondolatot karolta fel, hogy a királyt elűzván, az urakat kiirtván, az országban a nép-uralmat alakítja meg.« (Kiemelés tőlem: L. E.)¹⁸ Nem tekinthető talán teljesen véletlennek az sem, hogy Tagányi

¹⁵ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. kötet. 617–618. l.

¹⁶ Márki Sándor: Péro lázadása. (Értekezések a történettudomány köréből. Budapest, 1893.) 96. l.

¹⁷ Marczali i. m. 665. l.

¹⁸ Fraknói Vilmos id. m. 403. l.

Károlynak a földközösségről írt munkája éppen 1894-ben jelent meg. Különböző tehát a későbbben is, a történeti fejlődés és az osztályharcok kérdésében is különböző álláspontot elfoglaló »liberális« történetészeinknek az álláspontja. Míg Márki a parasztkérdés aktuális politikai jelentőségére hívja fel a figyelmet, Marczali sajnálkozó hangot üt meg, Fraknoi pedig megdöbbenően írja, a parasztság (Dózsa idejében) a »népuralmat« akarta megvalósítani. Tagányi ugyanekkor a földközösségről szóló és a földközösséget, mint az ősközösségi rend maradványát megvilágító, tehát haladást szolgáló tanulmányában már ekkor megüti azt a hangot, amely későbbi tanulmányain átvonul a magyar paraszti szabadságról, a parasztnak a nemessel egyenlő jogairól, ezzel alapjában tagadva, hogy a magyar paraszt is jobbágyi elnyomás alatt sínylődik, legalábbis történelmünk korai századaiban.

A XX. század első évtizedeiben az imperializmus és a proletárforradalmak korszakának hajnalán a magyar polgári történetírás sem térhetett ki többé az alól, hogy valamiféle választ ne adjon az »új eszmékre«-re. És a maga módján választ is ad. Itt megint, és talán ekkor a legerősebben válik kézzelfoghatóvá a különbség, amely az egyes történetírók között régóta fennállt. A magyar belpolitika bonyodalmai, a nemzetiségi kérdés kiéleződése még aktuálisabbá és élesebbé teszi az egyes megnyilvánulások hangját. Marczali Henrik 1905-ben a Népszerű Főiskolán előadást tart »A nemzetiség történetbölcséleti szempontból« címmel. S itt nemcsak a nemzetiségi, de a szociális kérdést is taglalni próbálja. Részletesen beszél az utópista szocialistákról, Bakuninról és az anarchistákról, de megemlíti Marx nevét és a Kommunista Kiáltvány befejező szavait, ekként : »Minden országból való proletárok egyesüljete!«. Mindebből pedig azt a tanulságot vonja le : » . . . ez érzés közössége, amely az egy nemzethez tartozókat összeszórítja, legyenek azok akár a trónon, akár a kunyhókban. És ha csakugyan erős a nemzeti érzés és kötelességévé válik minden egyesnek a nemzetről gondoskodni, nem mondom, hogy *beáll az egyenlőség, nem is mondhatom, hogy kívánom, nemcsak lehetetlennek tartom, megvallom, hanem bizonyos tekintetben még károsnak is, hanem a legkiáltóbb visszaéléseket, ha nem emberi, de nemzeti szempontból szünteti meg.*« (Kiemelés tőlem: L. E.¹⁹ Az idézett szöveg bonyolultságának főoka, hogy Marczali előadását valószínűleg gyorsírói jegyzet után írták le.) Tehát Marczali az osztály és nemzetiségi békét hirdeti, akként, hogy a magyar uralkodóosztály igényei az új eszmékkel szemben sértetlenek maradjanak. 1907-ben Csánki Dezsőnek, a dualizmus kori történetírás egyik fiatalabb képviselőjének (a Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában című még ma is pótolhatatlan munka szerzőjének) szerkesztésében megjelenik az Árpád és az Árpádok c. nagy összefoglaló munka. A munka egyesszerzői a korszak fiatalabb történetírói generációjához tartoztak, mint pl. Angyal Dávid, Károlyi Árpád. E nagy munka »Árpád halálának ezer éves fordulóján« jelent meg. A mű célját a bevezetőben Csánki

¹⁹ Marczali Henrik : A nemzetiség történetbölcséleti szempontból. (Budapest, 1905.) 91–92. l.

a következőkben jelzi: »A mult hagyományainak értékét ismerők új honfoglalásnak szükségét érzik a társadalmat irányító eszmék és érzelmek mai zűrzavaros világában. A régi honfoglalás emlékeinek felújítása pedig annál szükségesebbnek látszik, minél többen hiszik, hogy új társadalmi eszmék befogadása az értéktelennek rágalalmazott ősi örökség eldobására, a régi kapesok szétszaggatására is jogosít.« És még élesebben: (szemben a »gyökerekbe vágó társadalmi eszmék«-kel), »... megtagadhatja-e az új nemzedék nyilvánvaló életveszedelem nélkül létének az ősrégi, már az alapító Árpád nevéhez kapcsolódó politikai alapjait?«²⁰ Csánki tehát nemcsak a nemzetiségi és osztálybékét hirdeti, hanem védi a magyarországi kapitalizmus idején még fennálló feudális maradványokat, elsősorban a nagybirtokot. Ez a hang vonul végig az egész kötetben, minden szerző ennek a célnak a jegyében ír az »Árpádok« kül- és belpolitikájáról, a társadalmi helyzetről stb. Csánki ebben a bevezetőben feldob egy már előbb is itt-ott hangoztatott, később pedig olyan elterjedt jelszóvá vált tételt a »rokontalan« népről.

Ezzel a felfogással szemben áll a történetírók másik csoportja. 1906-ban jelenik meg Acsády Ignác tollából a magyar jobbágyság történetéről szóló nagy munka. Ebben Acsády (kinek szoros kapcsolatáról a kor hivatalos történetírásával már beszéltem) a maga módja szerint éles támadást intéz a kapitalizmusban élő feudális maradványok, a »latifundiális örökség« ellen. A multba, a középkorba visszavetítve beszél, bár burkolt formában, a parasztság osztályharcáról is. 1913-ban Márki Sándor elérkezettnek látja az időt, hogy bővített és átdolgozott formában megjelentesse 30 évvel ezelőtt a Dózsa »forradalomról« írt könyvét. A figyelmeztetést, amelyet 1893-ban intézett az uralkodó osztályhoz, most egy monumentális műben ismétli meg, szintén óvatosan beszélve »osztályviszonyokról, »osztályharcról« Dózsa korában. Mennyiben beszélhetünk ezekkel az írókkal kapcsolatban haladásról, mennyiben sorozhatók ők történetírásunk haladó hagyományai közé? Ez a kérdés már sokszor felmerült a felszabadulás óta történeti kérdésekről folytatott vitáinkban. Nyilvánvaló, hogy Acsády is, Márki is a fennálló rendszert, a kapitalizmust védelmezik a feltörő új, a szocializmus ellen. Még a nagy francia klasszikus történetíróknál is korlátnak tartjuk, hogy a polgári forradalmak korszakában az általuk felismert osztályharc elméletét csak a feudalizmus korszakára alkalmazták és nem akarták meglátni, hogy a kapitalizmus idején új osztályharc van kibontakozóban. Az imperializmus korszakában, amikor a tudományos szocializmus elmélete már egyre erősebben elterjedt, amikor a burzsoázia és a proletáriátus osztályharca kiéleződött, még sokkal kisebb jelentőségű a feudalizmuson belüli osztályharc felismerése. Ugyanakkor nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a XX. század első évtizedeiben, amikor ezek a munkák megjelentek, Magyarországon a polgári demokratikus forradalom érlelődött, a kapitalizmuson belüli feudális maradványok,

²⁰ Csánki Dezső: Árpád és az Árpádok. (Budapest, 1907.) Bevezetés IX. és VII. .

a »latifundiális örökség« felszámolásáért. S ebben a harcban feltétlenül haladó jelentősége van Acsády, Márki munkásságának. Olyan hangot ütnek meg, amelyre fel kell figyelniök a latifundiumok birtokosainak, olyan hangot, amely szemben az osztálybéke hirdetőivel érthetőnek és indokoltnak tartja — bár természetesen nem helyesli — még a forradalmat is. Nem véletlen, hogy ezekre a munkákra azonnal elutasító válasz érkezett a magyar hivatalos történetírás részéről. A klerikális történetírás egyik képzett képviselője, Erdélyi László, már 1907-ben rámutat Acsády — sajnos valóban létező — szakmabeli hibáira (hamis oklevelek felhasználása, elírások stb.)^{20a} és ezentúl mindig erre hivatkozva igyekeznek lekicsinyelni és a köztudatból kiiktatni Acsády valójában nagyjelentőségű munkáját. Nem véletlen, — mint erről még beszélni fogunk — hogy az ellenforradalmi korszak történetírói gárdája csak a megvetés és lebecsülés hangján tudott szólni Acsádyról, de Márkiról is.

A dualizmus korszakának végén még egy hang szólal meg a magyar történetírásban, a radikális és ehhez szorosan kapcsolódó, magát szociáldemokratának nevező történetírás, amely azonban lényegében szintén az ú. n. radikális polgári álláspont képviselője. (Jászi, Ágoston foglalkoznak közülük egyedül a korábbi középkorral is.) A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjuk a dualizmuskori hivatalos történetírással szemben, a nemzetiségi elnyomás fennállásának hangsúlyozása, a magyar uralkodóosztály törekvéseinek leleplezése, feltétlenül haladó jellegű. Ugyanakkor félmegoldásra irányuló javaslatok és a társadalmi fejlődés kérdéseiben kifejtett ökonomista, a vulgáris materializmushoz közelálló, a nemzeti hagyományokat teljesen tagadó nézeteik ezt az egész irányzatot végülis útvesztőbe viszik.

Most jutok el tárgyalásom középponti problémájához. A Magyar Tanácsköztársaság leverése utáni idők, a Horthy ellenforradalom korszakának a korábbi középkorral foglalkozó magyar történetírásához.

Az ellenforradalmi korszak történetírói közül többen hazaárulókká lettek. Sokan azonban ma körünkben élnek és dolgoznak, s már megtalálták a helyes utat, felismerték, hogy szocializmust építő népi demokráciánk szolgálatában, a marxizmus-leninizmus ideológiájával felfegyverzetten írhatnak csak igazi történelmet. Került már ki közülük olyan, aki jelentős szerepet játszik új marxista történetírásunkban, de többen egyetemi oktatásban és tudományos munkában egyaránt nagy szolgálatokat tettek és tesznek országunknak, népünknek. Minden remény és lehetőség megvan arra, hogy a jövőben még többen, még eredményesebben kapcsolódjanak be a közös munkába. Ehhez azonban, egyebek mellett, az is elsődlegesen fontos, hogy számot vessünk a magunk és egymás munkásságának árnyoldalaival, a hibákkal, melyek maradványait ki kell küszöbölni, azzal a nyomasztó ballasztal, melynek terhétől ideje megszabadulnunk.

Előadásom célja, hogy ráirányítsam a figyelmet, milyen célok szolgálatába állította a Horthy-rendszer történetíróinkat.

^{20a} Erdélyi László: Egyházi földesúr és szolgálói középkorban. (Budapest, 1907.) 3—4. l.

Az ellenforradalmi korszak történetírói közt jelentős különbségek voltak felkészültség, történetírói egyéniség, szubjektív célkitűzések tekintetében. Bármily jelentősek e különbségek, bármilyen fontos volna ezek beható elemzése, arra itt most nincs módom. Feladatunk lesz az egyes irányzatok, csoportok, sőt az egyes írói egyéniségek teljesítményének beható elemzésével kimutatni, mi az, ami munkásságukból elvetendő és mi az, ami maradandó érték. Ezt a munkát ideje volna már elvégezni, de ez igazán termékeny csak akkor lehet, ha ebben a munkában az érdekeltek is tevékeny részt vesznek. Ahhoz azonban, hogy ennek neki lássunk, úgy gondolom, mindenképp az szükséges, hogy megvizsgáljuk, mi volt a korszak hivatalosan elismert történetírásának az objektív politikai tartalma, hol volt az a fogópont, melyen a rendszer megragadhatta, politikai céljai szolgálatába állíthatta ezt a történetírást. Éppen ezért mai előadásomban nem mutathatok rá e történetírás pozitívumaira, hanem arra törekszem, hogy minél élesebben, nem egyszer szélső példákon mutassam meg, a kor elismert történetírói, még avlegderekabbak is, hogyan szolgálták — közös hibáik miatt, nem egyszer akaratlanul is, objektíve az ellenforradalom politikai céljait.

Úgy vélem, ahhoz, hogy a már most felismert helyes úton tovább tudjunk haladni, szükséges, hogy ráeszméljünk egykori tévelygésünkre.

Az első kérdés, amelyet fel kell vetnünk: mi az új, az eltérő az ellenforradalmi korszak történetírásában, amely a történet »újjaértékelését« tűzte ki jelszóul zászlajára? A másik kérdés, van-e valami filozófiai alapja ennek a történetírásnak, amelyet ugyancsak sematikusan a »szellemtörténet« címszava alatt szoktunk összefoglalni? Az ún. szellemtörténet politikai szerepét, annak az ellenforradalom irányzatában elfoglalt helyét lényegében helyesen állapítja meg Szigeti József nemrég megjelent cikkében.²¹ Nem tudok azonban egyetérteni Szigeti elvtárrsal, amikor a szellemtörténetet valamiféle egysíkú filozófiai iránynak tekinti és azt kissé egyszerűsítve a német szellemtörténetből vezeti le, ugyanakkor Szekfű Három Nemzedéke (És Ami Utána Következik) bírálatával az egész irányzatot jellemzi. Ezzel nem akarom kétségbevonni, hogy a Három Nemzedék nemcsak iránytűje, de összefoglalása is volt a Horthy-rendszer *egész* történetírásának. Szigeti elvtárs, mint filozófus érthető okokból, nem történetien nézi a szellemtörténetírás fejlődését s így nem vezeti vissza hazai gyökereire, másrészt nem eléggé látja vagy világítja meg annak változásait az 1920—44 közti időszakban. Ha a Horthy-rendszer történetírásának (a korábbi középkorral foglalkozó történetírásnak) teljes képét akarjuk látni, akkor, véleményem szerint meg kell vizsgálnunk: 1. valamiféle egysíkú történetfilozófiai irányról beszélhetünk-e mint »szellemtörténetről« vagy van-e valamiféle különbség az ú. n. pozitivizmus és szellemtörténet közt, van-e valamiféle fejlődés ezen a téren,

²¹ Szigeti József: A magyar szellemtörténet bírálatához. (Filozófiai Évkönyv, Budapest, 1952.) 155. l.

megváltozik-e a »szellemtörténet« és a »pozitívizmus« viszonya az ellenforradalmi korszak egyes szakaszaiban, 2. milyen gyökerei vannak az ellenforradalmi korszak történetírásának az előző történetírásban és mit jelent az »újjáértékelés« az egyes »eszméknek« az ellenforradalmi rendszer politikai céljainak érdekében való továbbfejlesztése. A két kérdés természetesen nem vizsgálható elszakítottan, s így tárgyalásaink során sokszor egymásba fognak fonódni.

A Három Nemzedék történetfilozófiájának, amelyet Szigeti a szellemtörténeti iskola történetfilozófiájának tekint, egy része már az ellenforradalmi korszak előtti Szekfű írásában is megtalálható. Szekfű »Magyar Állam Életrajza« c. munkája 1917-ben jelent meg német nyelven, magyarul egy évvel később. Ebben a könyvben már megtaláljuk a konzervatív reformeszmé dicsőítését, Szent István és Széchenyi, a »legnagyobb magyaroknak« egymással párhuzamba hozását, a liberalizmus (persze még enyhébb formában), elsősorban a »liberális történetírás« ócsárlását, Ranke dicsőítését, a Meinecke iskolájához való csatlakozást. Persze a világháború még folyt, a Habsburg-monarchia még állt, Szekfű tehát sokkal élesebben foglalhatott állást a Habsburgok mellett, a középhatalmakhoz, elsősorban a németekhez való »sorsszerű« kapcsolódás gondolata mellett, mint később.

Az Oroszországban győztes szocialista forradalom, a Nagy Októberi Forradalom híre, úgylátszik, 1917-ben még nem jutott el Szekfűig, könyvében erre még nem találunk utalást. Nyilvánvaló azonban, hogy 1919 után, amikor egy időre a proletárforradalom Magyarországon is győzött, ennek a ténynek óriási hatással kellett lennie, a forradalmat eltipró, s annak minden emlékét a tömegekből kiirtani akaró magyar uralkodóosztály történetfelfogására is. Ez elsősorban, s leghamarabb a »kelet felől fenyegető veszély«-nek, Magyarországnak, mint a »nyugati civilizáció őrének« hangoztatásában jut kifejezésre. Mikor Miskolczy István 1923-ban megírja kis népszerű munkáját az Anjouk koráról, a bevezetésben a következőket mondja: »Az a Magyarország, amely úgyszólván a kereszténység befogadásának pillanatától kezdve, mint a kereszténység és a nyugati civilizáció védője, őrt állt a Kelet mindent elsöprő barbárjai ellen, a XIII. század végén, válságos napokat élt át.«²² A XIII. század végére időzítve, igen erőltetett ez az utalás a Kelet felől fenyegető veszélyre. Mutatja, hogy minden, az ezzel legkevésbé összefüggő kérdésnél is a »keleti veszélyre« akarnak utalni. Ugyanakkor ez a munka maga még teljesen az előző korszak történeti szemlélete alapján készült; a szellemtörténeti frazeológia még úgyszólván hiányzik. Ugyanúgy hiányzik ez még Hóman Bálint 1921-ben írt Károly Róbert pénzügyeiről szóló munkájából.²³ Hogy mindkét munka az Anjouk korával, Magyarország »fénykorával« foglalkozik, Magyarországnak mint keleti nagyhatalomnak kiélezett hangoztatásával, természetesen az erősödő sovíniszta nacionalizmus következménye. Ezekben az években (a 20-as évek elején) még a gazdaságtörténeti ta-

²² Miskolczy István: Magyarország és Anjouk korában. (4. l.) Budapest, 1923.

²³ Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei Károly Róbert korában. (Budapest, 1921).

nulmányokban sem látunk változást, pl. Domanovszky, Kováts Ferenc folytatják, mintha mi sem történt volna, előző tanulmányaik közlését.

A 20-as évek végén és a 30-as évek elején kezd a magyar történetirodalomban mind erősebbé válni a »szellemtörténet« frazeológiája, a szellemtörténeti szintézis fokozatosan egyeduralomra jut a történeti irodalomban. Mi az oka annak, hogy a 30-as évek elején történetírásunk egyre ködösebbé válik, hogy a régi hagyatékából az a kevés jó, ami volt és ami még megmaradt is úgyszólván teljesen eltűnik? Mert eddig még — legalábbis egyes szerzők — megőriztek valamit abból, amit pozitív vonásnak tüntettem fel a dualizmuskori történetíróknál, ugyanis a történeti fejlődés és összefüggések, valamiféle törvényszerűségek, elismerését.

Az ellenforradalmi rendszer megerősödött, a néptömegek helyzete különösen a gazdasági válság idején — elviselhetetlenné vált, az elégedetlenség nőttön nőtt. Ugyanakkor a Szovjetunió erősödött és egyre nagyobb vonzóerőt gyakorolt az ellenforradalmi terror és a munkanélküliség folytán mindinkább elnyomorodó magyar munkástömegekre, akiknek körében fokozódó visszhangra talált az illegálisba szorított Kommunisták Párt újraéledő és erősödő tevékenysége. Mindez természetesen páni rémületet keltett az uralkodó osztályban, a történetírásból és ebből következően a mindenkire kiterjedő történetoktatásból szükségszerűen ki kellett iktatni minden realitást, lehetetlenné kellett tenni, hogy történetünk bármely korszakában megláthassák az osztályok létezését, azok mozgását, s horribile dictu az osztályharcot. Fokozni kellett a szélsőséges sovinizmust, az osztályellentétek helyére a nemzeti és faji ellentétet kellett állítani, ugyanakkor szélsőséges kozmopolitizmussal mindent a nyugattól és a kereszténységtől nyert eszmékre kellett visszavezetni. Soha történetírásunk egyetlen korszakában nem foglalkoztak annyit és olyan előszeretettel a korábbi középpalattal, mint a Horthy ellenforradalom idején. Mindent, amit ideológiai célú tűztek maguk elé: a keresztény nemzeti gondolatot, az osztálybéke elméletét, a »szláv-ság és oláhság felett uralkodó magyar faj« elméletét s gyakorlatát, mindezt — úgy vélték — legkönnyebben a korai középpalattal, az Árpádok, Anjouk idején lehet kimutatni. Annyival inkább, minthogy a dokumentációs anyag aránylag szűkös volta ezekben a korokban valóban lehetővé tette teljesen légből kapott vagy ködös elméletek gyártását.

A dualizmuskori történetíróinknál — mint láttuk — a történetiszemlélet valamennyire hozzátapadt a történeti valósághoz és ezt folytatták az ellenforradalmi időszakban azok a történetírók, akiket a pozitivisták jelzővel szoktak jelölni. Később még rátérek arra, hogy mi volt ennek a pozitivismusnak lényege és hogy miképpen tűnt el fokozatosan a fasizmus előrehaladásának során, most azonban arra szeretnék rátérni, hogyan válik egyre inkább a valóságtól elrugaszkodottá, egyre embertelenebbé a magyar történetírás főáramlata. Mert a történetet formáló emberek helyére egyre inkább a »szellem«, a »lélek« lép. Nagyon távol áll ez a szellem a hegeli objektív idealizmus »világsszellemétől«. Igen helye-

sen mutat rá — véleményem szerint — Szigeti elvtárs cikkében, hogy a hegeli objektív idealizmus a maga módján választ akart adni a történeti fejlődés kérdésére, s ezt vélte megtalálni a történet hajtóerejében, a világszemléletben. Ezzel szemben a szellemtörténet éppen ebben a kérdésben, a fejlődés kérdésében, ad tagadó választ, helyesebben a fejlődést kiiktatva ezzel szembekerül a történeti valósággal. Szigeti elvtárs idézi, de úgy hiszem feltétlenül szükséges újra idéznem Hóman megállapítását a Magyar Történet bevezetésében: »Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezredek óta jelentkezik.«²⁴

Nincsenek emberek, nincsenek kizsákmányolók és kizsákmányoltak, nincsen úr és paraszt, nincs kapitalista és munkás, csak a közös magyar lélek van és ennek egyes megnyilvánulási formái: a magyar történet. Valóság és szemlélet, szimbolum és eszmény kavarnak csodálatos összeviszásgban. Magyarországon — mondja ennek a történetírói gárdának egyik pregnáns képviselője — »nem volt hűbériség mint rendszer, de ez nem gátolhatta meg a kor gondolkodását, hogy ne népesítse be az országot szolgálatkész hűbéres lovagokkal.« Ugyancsak szerinte: »A szemlélet gyakran figyelemre nem méltatta a valóság utasításait. Külön utakon járt. Olykor a reálitáshoz simult, olykor szárnyra kapott, de eltávolodott a valóságtól egy gondolat röptét követve . . . legtöbbször azonban Való és Gondolt a szemléletben annyira összekuszálódott, hogy határokat vonni a Képzelet és Valóság közt lehetetlen volt.«²⁵ Meg kell mondanunk, hogy Váczy Péter, aki ezeket a gondolatokat papírra vetette, a lét és tudat viszonyának, tehát egy igen lényeges problémának valamilyen megoldását kereste. Ilyen útkeresés, problémamegoldásra való törekvés persze nemcsak nála, de még sok más történészünknel is megvolt. Azonban a filozófiai bizonytalanság, az idealista kiindulás — sokszor akaratuk ellenére is — ahhoz a szimbolizmushoz vitte őket, amelynek jegyében tetszés szerint lehetett »újjaértékelni« az egész történetet, a valóságtól az »égi szférák« világába röppenni és »sub specie aeternitatis« egy képzeletbeli és csak a szellemtörténészek számára létező történelmet konstruálni. Természetesen ennek az »égi szférákban« konstruált történetnek nagyon is földi céljai voltak: az elkődösítés nem öncélú játék a szellemtörténészek számára. Az »újjaértékelés«, helyesebben a régebbi történetírástól kapott »politikai eszméknek« továbbfejlesztése a rendszer közvetlen politikai érdekeit szolgálta, még akkor is, ha egyes történészek ezzel maguk nem is voltak tisztában. S minthogy a »pozitív« tények, ha azok nem illettek bele a magasröptű konstrukcióba, a szellemtörténeti irány legpregnánssabb képviselőit kevésbé érdek-

²⁴ Hóman—Szekfű: Magyar Történet VII. kiad. 1941. I. kötet 10. l. (Idézi Szigeti József id. h. 185. l.)

²⁵ Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. (Budapest, 1932.) 71. és 58/59. l.

ték, szembe kellett szállni minden pozitívizmussal, amely pedig ebben az időben sokkal kevésbé jelentett filozófiai irányzatot, mint inkább egyszerűen az adatokhoz, tényekhez tapadó történetírói módszert. A pozitivisták (már mint akiket ennek szoktak nevezni), ebben az időben arra törekedtek, hogy kis témákat lehetőleg szűk, körülzárt területen dolgozzanak fel, ahol nem lehetett konstruálni, s ez többnyire gazdaságtörténeti téma volt. S itt jutunk el az általam előbbiekben vázolt két kérdés szétválasztásához. Az első kérdésre, mit jelentett a pozitívizmus az ellenforradalmi rendszer *első évtizedében*, már lényegében választottam. Most szeretnék rátérni a pozitívizmus, illetőleg képviselőinek további útjára, s azután kívánok részletesen foglalkozni az újjáértékeléssel, az eszmék továbbfejlesztésének problémájával.

Hangsúlyoztam és még erősebben szeretném hangsúlyozni, hogy pozitívizmusról, még a megszűkített értelmezésben is, lényegében csak a 30-as évek elejéig beszélhetünk. A 30-as évektől kezdve a szellemtörténet »elsöprő erejek« magával sodorta a gyenge ideológiai alapon álló pozitivistákat. Van-e valami törvényszerű a pozitivistáknak ebben a jobbratulódásában? Úgy hiszem, van. A pozitivisták egészen a 30-as évekig bizonytalanul bukdácsoltak egy általuk elképzelt keskeny ösvényen, amely az akkor Magyarországon látható két út: a szocializmus és a fasizmus közt vezetett. Filozófiailag bizonytalanul ingadoztak az idealizmus különböző irányai és valami még maguk előtt sem bevallott materializmus közt. A 29/33-as gazdasági válság következményei által kiélezett helyzetben azonban nem kerülhették ki a választást. A pozitivisták zömükben olyan értelmiségiek voltak, kiket műveltségük, neveltetésük a burzsoáziához kapcsolt; a Horthy-rendszer viszonyai között a marxizmus tudományos irodalma előttük zárva volt, a munkásmozgalomhoz semmi kapcsolatuk nem lehetett. A válaszüton tehát szükségszerűen tolódtak, egyéniségüknek megfelelően, többé vagy kevésbé — jobbra. A legvilágosabban ezt a kérdést saját példámon tudom megvilágítani. Saját fejlődését, húsz év távlatából, úgy vélem az ember már elég világosan tudja megítélni, különösen akkor, ha sok tévelygés után és eléggé botladozva, de eljutott a marxizmus-leninizmus igazságának felismeréséhez. A 20-as évek elején, történeti munkásságom kezdetén a fentebbi értelemben legszigorúbban pozitivistának tekinthető irány képviselője voltam. A »Régi Magyar Úrmértékekről« (valóságban ártörténetről akartam írni) írtam tanulmányt, 1928-ban a tények vizsgálata olyan tanulmány megírását tette számomra lehetővé, amelyet marxista történetírásunk ma is felhasználhat, mert — minden marxista tudás nélkül — kizárólag az okleveles anyaghoz tapadva, megállapítottam a magyarországi városfejlődés alapkérdését, a jobbágyoknak a városba költözését. 1932-ig lényegében kitarítottam a szigorúan pozitivista vonalon. A középkori pénzüzetek történetéről szóló könyvem előszavában élesen harcba szálltam a szellemtörténettel, de ugyanakkor a — számomra akkor teljesen érthetetlen, mert ismeretlen — történeti materializmussal is. De lényegében ekkor már a szellemtörténeti ideológia hatása alá kerültem s a történeti

materializmussal való szembe fordulásom mögött már ekkor megmutatkozott, hogy filozófiai vonalon egyre inkább jobbra csúszom. 1933-ban megjelent cikkemben »A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái« címűben (amelyet jellemző módon a Századok igen előkelő helyen, Domanovszky egy cikke előtt jelentetett meg), minden látszathadakozásom ellenére, amellyel a szellemtörténettel szembeszálltam, csatlakoztam a neokantianizmushoz, Rickert irányzatához. 1935-ben megjelent munkám az »Egyetemes Művelődéstörténet« már teljesen ennek a felfogásnak a jegyében készült. Meg kell mondanom, hogy most elolvasva ezt a húsz év előtt megírt cikkemet, ingadoztam a sírás és a nevetés között. Teljes filozófiai bizonytalanságom csak nevetésre késztetett, de sírni szerettem volna, hogy egynéhány helyes elképzelésemet miért nem mertem és tudtam akkor továbbfejleszteni. Így pl, azt, hogy a kapitalizmus nem örökéletű, hogy Dopsch történetiszemlélete ahisztorikus s. i. t. Nem mertem őszintébben beszélni, nem mertem még a szellemtörténet ellen elpuffogatott rakétáimat sem egyenesen a magyar szellemtörténetre kilőni, hanem a cikk végén mentegőzve arról beszélek, hogy lényegileg csak Spann és a túlzó német szellemtörténészek ellen hadakoztam.

Azt merem állítani, hogy a pozitívizmus visszafejlődése általában még sokkal erősebb volt, mint ahogyan ez az én példámon kiderül, mert a legtöbb pozitivistá ugyanakkor, amikor éppen olyan mélyre süllyedt, mint én, még a néhány rakétát sem merte elsütöni, akár a német szellemtörténet ellen sem. A 30-as évek közepétől kezdve nem beszélhetünk — véleményem szerint — Magyarországon pozitívizmusról, legfeljebb holmi eklekticizmusról, ami persze általában annyira jellemző a magyar történetíráásra. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egyes jó, ma is használható munkák ne születtek volna. De a pozitivisták, akiket még többé-kevésbé azoknak lehet nevezni, ebben az időben alig írnak valamit (pl. Domanovszky, Paulinyi, Kováts Ferenc stb.).

Most pedig rátérek az előzőkben másodiknak felvetett kérdésre, mennyiben gyökereztek a szellemtörténet problémafelvetései az előző korszak történetírásában és mit jelentett az »újjaértékelés«, helyesebben a régi politikai eszméknek az *ellenforradalom érdekében való továbbfejlesztése*. Rámutatunk arra, hogy a dualizmuskori történetírásnak egyik legjellegzetesebb sajátossága a nacionalizmus és kozmopolitizmus volt. Ezek a történetírók igazolni igyekeztek a magyar uralkodóosztály elhivatottságát a nemzetiségek feletti örökös uralomra, ugyanakkor bizonyítani kívánták, hogy a keresztény nyugathoz való tartozás — amely alatt ők a Habsburg-birodalmat értették — teszi egyedül lehetővé a magyarság fennmaradását a »kárpáti tájakon«. A kezdődő imperializmus idején erősödő osztályharc félelemmel töltötte el az akkori uralkodóosztályt, de a történészek még csak az osztálybéke (s nemzetiségi béke), az »Árpádok öröksége« szent emlékének tiszteletéig és hagyományai fenntartásának hangoztatásáig jutottak el.

Az ellenforradalmi korszak uralkodó osztálya s így történetírása előtt sokkal bonyolultabb feladat állott. A régi nacionalizmusnak és kozmopolitizmusnak sokkal szélsőségesebb továbbfejlesztésére volt szükség, hogy célját, a magyar reakció bonyolult feladatainak megoldását szolgálhassa. A Habsburg-birodalom szétesett, a területén élő nemzetiségek, így a Magyarország területén élők is burzsoá államokba tömörültek, az 1918–19 óta függetlenné vált magyar burzsoá államot pedig uralkodó osztályai nyíltan felajánlották a különböző, néhol egymással ellentétben álló nyugati hatalmaknak. De ugyanakkor ott állt »keleten« az egyre hatalmasabbá váló Szovjetunió, mint az egyszer már győztes magyar munkásosztály törekvéseinek és vágyainak példaképe, ösztönzője. A nacionalista-kozmpolita módszerek tehát sehogysem maradhattak meg a dualizmuskori »primitív« fokon. Az új nacionalizmus középpontjába a Szovjetunió felől fenyegető, ahogy ők nevezték »keleti veszély« került. Rámutattunk arra, hogy már az ellenforradalmi korszak kezdeti szakaszában, teljesen indokolatlan esetekben is, igyekeztek ezt hangsúlyozni. Ugyanakkor viszont a magyar uralkodó osztályok érdekeinek szolgálatában magyarázni és igazolni kellett a »nyugateurópai közösséghez« való tartozást és ennek a magyar történet legrégebb századaiba való visszanyúlását. Az osztálybéke egyszerű hangoztatásával nem lehetett többé lefegyverezni a szabadságot már egyszer megízlelt magyar tömegeket és éppen ezért, hogy az osztályharcról eltereljék a figyelmet, »harcos nacionalizmust«, a nemzetiségi és faji gyűlöletet kellett meghirdetni. A »harcos keresztény nemzeti eszme« jegyében egyszerre kellett hadakozni a szocializmus, a munkásosztály, a Szovjetunió és a szomszédos népek ellen. A nemzetiségek lebecsülésében, becsmérlésében megnyilatkozó régi nacionalizmust így tehát szintén tovább kellett fejleszteni. Ez a szélső sovinizmussá fejlesztett nacionalizmus a »Csonkamagyarország nem ország« jelígeje alatt, a szomszédos burzsoánacionalizmus elleni harc jegyében, az egykori nemzetiségek, a szomszédos népek elleni uszításban kulminált. S a középkori magyar történet »újjáértékelése« ennek a harcias nacionalizmusnak szolgálatába állítása, az ellenforradalmi történetírás egyik legfontosabb feladata lett. Hogyan méltatja a változás jelentőségét az ú. n. szellemtörténet, az ellenforradalmi történetírás egyik legjellegzetesebb képviselője, Deér József (Hóman Bálint Szent Istvánjának a Századokban megjelent recenziójában): »A változás talán sehol sem volt olyan radikális, mint éppen a középkori történet terén, ahol az egymásbafonódó analízis és szintézis valósággal új világot teremtett. A kiaknázottnak hitt Árpádkor csak most vált jelentőségéhez mért igazi nagy nemzeti epochává...« (1939-ben)²⁶

Egy előadás időben megszabott keretei között természetesen nem térhetek ki az újjáértékelés teljes ismertetésére, az egyes művek értékelésére. Nem szándékozom foglalkozni az összefoglaló elméleti munkákkal sem. Csak egy-két, általam legfontosabbnak tartott probléma felvetésére kerülhet sor.

²⁶ Századok 1939. 85. I.

A középkori magyar történet »újjáértékelésének« az ellenforradalmi korszakban, egyik központi kérdése a »magyar birodalom«, a középkori »magyar nagyhatalom«. Mint láttuk, az ellenforradalmi történetírás itt nem indult el töretlen utakon. Már a dualizmuskori történetírásban is elég sok szó esett a »magyar középkori nagyhatalomról«, a »magyar birodalomról«. Ezt az elméletet tudta azonban az ellenforradalmi történetírás a fasizmus érdekében a leghasznosabban továbbfejleszteni. A »szellemtörténet« által megkonstruált magyar birodalmi gondolat alkalmas volt az ellenforradalmi kor politikai céljainak legszélesebbkörű alátámasztására.

»A dunavidéki magyar imperium kialakulásakor — mondja Hóman Bálint — Szlavónia szükségszerűen került a római és frank birodalmak dunai örökségét átvevő hatalom vonzókörébe.« Ez az impérium teljes joggal került uralomra »a szervezetlen, szolgaságra hajló szláv nemzetségek felett«, mondja ugyancsak Hóman.²⁷ Ennek a birodalomnak tulajdonképpen megalkotója Szent István, akinek lelke — mondja ismét Hóman — »a magyar öntudat, a krisztusi hit, a nyugati szellem felbonthatatlan szintézise, kultúrája a magyar hagyományos katolikus vallás, az európai műveltség elemeit harmonikus egységbe foglaló keresztény magyar műveltség volt. Az egykorú és külföldi források értesítéseiből és maradandó alkotásaiból az emberi történet legnagyobbjaihoz hasonlatos fejedelmi alak, *egy minden ízében konstruktív és mindig reális magyar reformpolitikus*, egész lelkével keresztény, szíve-érzése szerint magyar, de európai műveltségű uralkodó képe bontakozik ki, akinél a kereszténység már mélyen átélt lelki élmény, az európai gondolkodás benső szükséglet, a nyugati tájékozódású politika nemzetpolitikai hitvallás volt.« (Kiemelés tőlem L. E.)²⁸ De ez a nyugati tájékozódás nem először Istvánnál tűnik fel Hóman szerint, hanem már »Árpád fejedelem az új hazában is Kelet felé defenzív, nyugati tájékozódású külpolitikát folytatott, és ennek útjáról a korán megszerzett lombard-olasz és bajor-német szövetséget ápoló utódjai sem tértek le... «²⁹ (Mellesleg Hómant kevésbé zavarja, hogy az egész szellemtörténetírás, követve Pauler koncepcióját, az Árpádot követő idők nyugat felé irányuló kalandozó hadjáratait »nemzeti« hadjáratoknak fogta fel. A szellemtörténetírás koncepcióiban nem zavartatja magát egy-két »aprók« ellentmondás által.) Istvántól kezdődően — mondja a magyar királyság első korszakáról német nyelven megjelent tanulmányában Váczy Péter — »Magyarországnak mint a nyugati kultúrközösség tagjának életét minden időben a nyugat eszméi irányították.« (»Das Ergebnis unserer Studie mündet in die Erkenntnis, dass Ungarn von der Zeit Stephans des Heiligen an, als ein Glied der westlichen Kulturgemeinschaft, sein eigenes Leben zu allen Zeiten nach den Ideen des Abendlandes richtete.«)³⁰ Az István által berendezett

²⁷ Hóman Bálint: Magyar Történet I. k. 329. l.

²⁸ Hóman Bálint: Szent István király. (Szent István Emlékkönyv Budapest, 1938. II. k.) 10. l.

²⁹ U. ott 6. l.

³⁰ Váczy Péter: Die erste Epoche des Ungarischen Königtums. (Pécs 1935.) 8. l.

és utódai által továbbépített, ahogyan szellemtörténészeink nevezték, »szent-istváni monarchia«, a nyugati keresztény erkölcs, a tiszta katolikus etika és a pápa irányítása alatt állt. »Ennek az Isten kegyelméből levezetett keresztény királyi méltóságnak elismerésére és adományozására csak a krisztusi birodalom látható földi feje lehetett hivatott. István fejedelem a pápától kért koronát« — mondja Hóman.³¹ Ebben a keresztény birodalomban: »Minden hatalom Istentől való — nulla potestas nisi a deo — akár jó, akár rossz, mint Temesvári Pelbárt mondja: *ahogyan a nép éppen megérdemli.*« (Így állítja Bartoniek Emma.)³² És a nép — aktualizálja Szekfű Gyula »Szent István a magyar történet századaiban« című, a Szent István Emlékkönyvben megjelent tanulmányában — mindig akkor boldog, amikor felismeri a keresztény-katolikus tanítás igazságait. »Katolikus tömegeink e szellemi anarchiájának meggyógyításában Szent István emlékének nagy hasznát lehetne látnunk, hiszen ő volt az, aki már egy pogány anarchiát legyőzött, amelyhez hasonlóan körvonalai ma is lerajzolódnak keleti és nyugati határainkon«. Ugyancsak ő ugyanitt még jobban aktualizál: »Amit ma klérusunk vezetői nagyon is világosan látnak, legutóbb Bangha Béla fejezett ki a spanyol példán: nép és egyház eltávolodásából következik a vallásosság pusztulása, az már akkor megkezdődött, midőn a barokk-kor végével az alulról feltörekvő társadalmi rétegekhez nem találták meg a magyar egyház vezetői a teljes lelki egyesülés útját«^{32a} Szent István birodalmában?... »az emberek Isten előtt való egyenlőségét hirdető keresztény tanítás áttörte az úr és szolga közt azelőtt ledönthetetlennek vélt választófalat. A szolgaságnak gazdaságilag egyelőre pótolhatatlan intézményét az egyház sem tudta megszüntetni,« — ismeri be Hóman, de mégis ugyanitt azt mondja: »... a szabad társadalmat a szolgálktól elválasztó erős fal már szent István korában ledőlt, s evvel útja nyílt annak a százados fejlődésnek, amelynek végső eredményeképpen az egykori rabszolgák ivadékai szabad emberek lettek.«^{32b}

A szentistváni monarchia élén a »korklátlan hatalmú uralkodó« áll. A korklátlan hatalom titkát is megfejti a szellemtörténetírás. Deér, Váczy, Mályusz és Bónis György, bármennyire különböző típusú és érdeklődésű történetírók is, kiegészítik egymást ebben a kérdésben. Távol áll tőlem, hogy a négy történetíró személyét és munkásságát bármely vonásban is azonosítani akarnám. A mély szakadék, amely Deért a három másik történésztől elválasztja, a különbségek, amelyek a három közt is jelentősek, csak aláhúzzák annak a tételnek érvényességét, hogy a polgári történetírásban történt jobbratolódás minő útvesztőbe vitte a legkomolyabb tehetségeket. »A nomád uralkodó kezében... a mi európai gondolkodásunk számára elképzelhetetlen hatalom összpontosult«, mint Deér

³¹ Hóman id. h. 11. l.

³² Bartoniek Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. (Századok 1936.) 406. l.

^{32a} Szekfű Gyula: Szent István a magyar történet századaiban. (Szent István Emlékkönyv Budapest, 1938.) 78. és 72. l.

^{32b} Hóman id. h. 18. l.

mondja, s ugyancsak szerinte »A fejedelem fölött láthatatlan karizma lebeg, a nomád népek uralkodói valóságos politikai messiásai népüknek, viszonyuk olyan, mint a prófétái híveikhez.«³⁴ Ez a karizma azután átmegegy a keresztény uralkodóra: »A nyugati eszmék a régi magyar uralkodó gondolatát fejlesztették tovább, a keleti autokrata-fejre a defensor christianitatis koronája került« — mondja Bónis György.³⁵ A kettőt szépen összekötötte Váczy: »(A király) Elvben nem tartozott halandó embernek számadással, hanem egyedül Istennek, kitől hatalmát kapta. A koronázáskor a szent olaj kiemelte őt a laikusok társadalmából és a püspökhöz hasonlatossá tette. Mint az Úr választott fia és a nép hivatott vezére, felette állt minden korlátozásnak. Krisztus helyett és Krisztus nevében uralkodott népén — hogyan is lehetett volna hatalmát jogi korlátozások béklyójába fogni. Hatalma tehát 'eredeténél fogva', a Dei gratia elv alapján korlátlan, aminek nálunk maga a régi nomád államhagyomány is segítségére sietett. E régi hagyomány szerint a kagán hatalmát annak az isteni, kozmikus kapcsolatnak köszöni, amelyet a fejedelmi ház mithikus őse szerzett meg valami csodálatos körülmények között. A nomád fejedelem nemzetségének eme karizmája alapján kér alattvalóitól föltétlen engedelmességet. A pogány vérségi jog azután egybeolvadt a nyugati keresztény királyideál tanításával: a regnum mintegy a genus sancti Stephani regis családi birtoka lett.«³⁶ Hogy a karizmára miért volt szükség, nyíltan mondja meg Mályusz: »A karizmatikus szó — úgy véljük — alkalmas erre. Hallatára bizonyára senkinek sem jut majd eszébe, hogy az Árpád-korban szabad királyválasztást tétélezzen fel, és így lehetővé válik, hogy a régi liberális-demokrata felfogású történelemszemlélet maradványai eltűnjenek, ugyanakkor pedig egy modernebb rekonstrukció felépüljön.«³⁷ Azt, hogy mi az a modernebb rekonstrukció, ismét Deér árulja el: »(A karizmatikus uralom esetében) Az emberi uralom egyik jellegzetes, időtől és kultúrköröktől független megnyilatkozási formájával állunk itt szemben: elég a mai Németország példájára utalnunk, ahol a vezéri elvben és a 'néppéválás' követelményében egy magas kultúra keretei és kifejezésformái közepette lényegében ugyanazok az erők jelentkeznek, mint a nomád népek államalakulatában.«³⁸

Csak a korlátlan hatalmú király tudja megállapítani és kiépíteni azt a nagyhatalmat, a »dunai imperiumot«, amely Dél- és Északkelet felé terjeszkedik. Kálmán és III. Béla még ilyen korlátlan hatalmú uralkodók voltak a szellemtörténetírás egyöntetű felfogása szerint. Ezért terjesztették ki hatalmukat Horvátországra, Boszniára, Halicsra és Lodomérra. Nagy Lajost, akinek személyében ennek a politikának betetőzőjét, legnagyobb reprezentánsát látják, ugyan már lovagkirálynak tekintik, de — a személyiségről vallott felfogásuknak

³⁴ Deér József: Pogány magyarság, keresztény magyarság. (Budapest, 1937.) 20. l.

³⁵ Bónis György: Szent István törvényének önállósága. (Századok 1938.) 439. l.

³⁶ Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. (Szent István Emlékkönyv II. k. 66. l.)

³⁷ Mályusz Elemér: A karizmatikus királyság. (Társadalomtudomány 1934) 156. l.

³⁸ Deér József id. m. 25. l.

megfelelően — úgy vélték, egyéni zsenialitása, személyi képességei pótolták a korlátlan hatalmat. Beszéltek »tisza erkölceiről«, hiszen »nemzete, különösen kedvelt pálosai sokáig szentként tisztelték.«³⁹ Mindez tette számára lehetővé a »három tengermosta birodalom« kiépítését, István, Kálmán, III. Béla művének folytatását. Hóman, aki szeretett tetszelegni Habsburg-ellenességében, jól leplezi le magát a magyar birodalom kérdésében, amikor elmondja: (III. Béla holttestének megtalálásáról és 1900-ban való újraeltemetéséről beszélve) »Sajátos játéka a sorsnak, hogy a középkori magyar külpolitikának Kálmán és Nagy Lajos melletti legnagyobb reprezentánsát, a magyar nagyhatalom alapítóját az Árpádház politikai hagyományait kisajátító Habsburg-hatalom utolsó nagy képviselője, a magyar királyok egykori horvát, dalmát, bosnyák, halicsi és ladoméri tartományain újra uralkodó Ferenc József kísérte második, végső nyugvóhelyére.«⁴⁰

Deér szerint: »a korlátlan anyagi hatalommal és tekintéllyel rendelkező király szabja ki az alattvalói számára a feladatokat, amelyek *egyik legfontosabbika az ország területének benépesítése volt, a népi határok kitolása a természetes határokig.* . . .«⁴¹ (Ennek a tételnek a vizsgálatára az ú. n. településtörténettel kapcsolatban még külön ki kell térnünk.) Azt persze Deér sem tudja tagadni, hogy a település ellenére soknyelvű volt ez az ország, már a korábbi középkorban is, de kiemelik és eltúlozzák benne a magyarság túlsúlyát, megkonstruálják az ú. n. szupremácia elméletének szellemtörténeti változatát. Így beszél Deér arról, hogy »ez a sokjogú és soknyelvű ország mindezek ellenére kétségtelenül magyar jellegű. . . . A számszerű fölényen túl magyarrá tette az a tudat, hogy ezt az országot, mint az »összes többi népek úrnője«, ő hozta létre és első sorban az ő karja tartja meg.«⁴²

Mi azonban, az a »magyar nép«, amely szellemtörténetünk szerint »úrnő a többi népek felett?« Kikből áll ez? Már idéztük Hóman megállapítását a magyar lélekről. Ez az idézet így folytatódik: »A magyarság életét a történeti tárgyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk.«⁴³ Ez a konstruált magyarság az, amelyet Hóman és társai valamiféle »törökös lovas-nomád kultúra« képviselőjeként »vezérlő nép« (Herrenvolk) gyanánt tüntetnek fel. Ez a vezérlő nép, »amely politikai látókörének tág voltánál fogva« ugyan eltúri a »vezérlő akaratot« maga fölött, de ugyanakkor uralkodni képes a többi népek felett. A »vezérlő akarat«, az uralkodó és a nép egybeforrott-ságának szimbolumát a későbbi birodalommal fejlett »szentistváni monarchiában« a harmincas évek történetírása a szentkorona elméletében fejtette ki.

³⁹ Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora. (Budapest é. n.) 9. l.

⁴⁰ Hóman: Magyar Történet I. kötet 417. l.

⁴¹ Deér József id. m. 189. l.

⁴² Deér József id. m. 218. l.

⁴³ Hóman: Magyar Történet id. h.

Hóman arról beszél, hogy »Hunyadi Mátyás utolsó nagy képviselője a szentistváni monarchia szilárd alapján magasba szökő és az Anjou korban kulmináló magyar nagyhatalomnak. Utolsó képviselője és nagytávlatú nyugati politikájával egyszersmind betetőzője az európai vezető hatalommá nőtt magyar királyságnak.«⁴⁴ Ugyanott arról hallunk Hóman szavaival: »E korban alakult ki a királyi hatalom átruházott természetét sajátos erővel és misztikus szépséggel körülíró magyar közjogi elmélet: a szentkorona tana.«⁴⁵ A szabad királyválasztás elve és a legitimizmus kérdésében vannak ugyan némi ellentétek a sajátos magyar fasizmus történetírói között, de egyben nincs eltérés: a »szentkorona« misztikumában felolvad és egyesül a magyar »nemzet«, az egységes magyarság és az uralkodó; a szentkorona testesíti meg a társadalmon felül és kívülálló magyar államot. Nem véletlen, hogy 1930 óta a bírósági ítéleteket a »szentkorona nevében« hozták és, hogy Horthy Miklós 1937-es beszédében, amikor Magyarországon a köztársasági államforma elképzelhetetlenségéről beszélt, hangoztatja: »Minden hatalom a szentkoronáé, minden jog belőle fakad. Ebben a felfogásban egyesülhetünk valamennyien, akik történeti multunkat meg nem tagadjuk.«⁴⁶ A szentkorona tan misztikus magyarázatával a szellem-történészek tehát sokkal magasabb fokra emelik az osztálybéke elméletét, mint ahogyan ezt a tan közjogi megfogalmazói, a dualizmus korának jogászai (Timon, Kmety, Balogh Artur) elképzelték. Ezek ugyanis az »alkotmányos magyar királyság« elméletét úgy dolgozták ki, hogy Werbőczy államelmélete, a magyar nemesi nemzet és király egysége akként egészítendő ki, hogy a 48-as, jobban mondva 67-es törvények értelmében a nemzet tagjai most már az összes »egyenjogú állampolgárok«. Mondanom sem kell, hogy ez az elmélet is mélységesen reakciós, hiszen éppen az osztályok eltüntetésére szolgál. De a szellem-történészek szentkorona elméletében a misztikum, az istentől való eredet, az elvont gondolat jegyében lehetett tovább és még sokkal mélyebben elkődösíteni minden osztályellentétet, minden társadalmon belüli ellentétet. Bár az 1938-ban megjelent Szent István Emlékkönyv bevezetésében nem történész, hanem Magyarország hercegprimása, Serédi Jusztinián fogalmazta is meg, lényegében egyezik a szellemtörténeti felfogással. »Szent István koronája . . . szimbólikusan egyesíti királyt és nemzetet; magában foglalja, megszemélyesíti és közvetíti az összes alkotmányos jogokat, amelyeknek ősforrása az Isten, mint ezt a szent koronán lévő ikonok is jelképezik.«⁴⁷ Ugyanebben a Szent István Emlékkönyvben, amely különben kicsúcsosodása a 30-as évek korai középkorral foglalkozó történetírói munkásságának, Nagy Miklós fejti ki a szentkorona tannak az ellenforradalom revíziós törekvései szolgálatába állított elméletét, a szentkorona elmélet másik részét: »Mindazok a nagy erkölcsi javak, amelyek az embert

⁴⁴ Hóman Bálint: Mátyás király. (Mátyás Király Emlékkönyv. Budapest, 1940) II. k. 5. l.

⁴⁵ U. itt 7. l.

⁴⁶ Idézi Nagy Miklós: A szent korona eszméje c. cikkében. (Szent István Emlékkönyv) II. 304. l.

⁴⁷ Serédi Jusztinián: Szent István. (Szent István Emlékkv.) I. k. 9. l.

emberré emelik, amelyeket a nemzet Keletről hozott, szabadságeszméi és politikai kiválósága s a Nyugatról nyert koronában, mint a királyi hatalom jelvényében képletesen testet öltött államszervező és fenntartó erő; ezer év alatt a szentkorona eszméjében kifejlesztettek, s amelyek Szent István nemes és bölcs hagyományainak szellemében a Kárpátok medencéjében élő minden nyelvű és vallású nép számára biztosították a politikai, vallásgyakorlati, társadalmi, gazdasági, kulturális szabadság teljessége a törvény előtti tökéletes egyenlőséget, élnek és hatnak ma is, noha jelenben csak a trianoni vonalakon innen. De ha egyszer vége lesz a Párizs környéki békeparancsokban létrejött, vagy megnőtt államok kisebbségeik beolvasztására, kiirtására törekvő nacionalista túlzásainak és helyre fog állni, mint egykor helyreállott, a különböző vallások békéje, az egymásra utalt nemzetek megértése, akkor egyetlen rendező elvként a német és orosz imperialista törekvések elhárítására újra érvényesülni fog az egész Dunavölgyében, Szent István birodalmában a szent korona eszméje . . . »⁴⁸

A magyar nagyhatalom, a vezérlő nép gondolatának körébe tartoznak az olyan elméletek, hogy a honfoglalás idején a »félénk«, gyenge fegyverzetű szlávok nem is tanúsíthatott komoly ellenállást az »állig felfegyverzett keleti lovasokkal szemben« (Deér állítása)⁴⁹. Vagy: a Balkánon létrejövő román államok kultúrájának kibontakozásában maguknak az államoknak szervezésében a magyaroknak van döntő szerepük. »A későbbi román vajdaságok területén ezek a XIII. századi magyar telepések, déalföldi, székely és szamosvölgyi kivándorlók tették lehetővé a kultúréletet . . . Látni fogjuk, hogy a román politikai szervezés gyökereit viszont a magyar határőri intézményben kereshetjük.« (Makkai László állítása.)⁵⁰ Ezeket az elméleteket még túllicitálja Deérnek pl. az az állítása, hogy »az oláhság magával hozott balkáni életmódjához viszonyítva ez a jobbágyváltás nem süllyedést, hanem emelkedést jelent«, vagy hogy »az oláh telepítést Erdélyben kenézek végezték el, akik nem oláh származásúak, hanem besenyők, kunok, bolgárok, szóval *valamelyik balkáni 'Herrenvolk' tagjai, akik fejlett uralmi ösztönnel kormányozzák az oláhok apró közösségeit.*«⁵¹ (Kiemelés tőlem L. E.)

A birodalmi gondolatnak alávetve és attól függően alakul ki a »defensor Christianitatis«, »a kereszténység pajzsa és védőjé«-nek, a középkori krónikákból merített és természetesen már a régebbi történetírásban is gyakran szereplő elmélete. A »kereszténység védőbástyája« gondolatot a szellemtörténetírás már a szentistváni monarchia idejére visszavetíti, azzal, hogy Magyarország már ezidőtől kezdve, mint a nyugati kultúrközösség tagja, megvédte az európai keresztény civilizációt a »Kelet barbárjai« ellen. Az elmélet aktualizálása szellemtörténetészeink elködösítő frázisai mögött mindenütt megtalálható. Benda

⁴⁸ Nagy Miklós f. id. h. 304. l.

⁴⁹ Deér id. h.

⁵⁰ A románok története. (Budapest é. n.) 40/41. l.

⁵¹ Deér id. m. 214. l.

Kálmán szerint a magyarság 1526-ig egységesen átérezte, hogy az »univerzális kereszténység« védője, bátyája, a XVII. században, amikor török és német elnyomás megosztja a nemzetet, a magyarság a teljes kiúttalanságba süllyed; nincs számára többé remény.«⁵² Elekes Lajos a bátyateóriát akként fejleszti tovább, hogy Magyarország egyedül állt ellent a töröknek s a román történetírókat vádolja nacionalizmussal, Nagy Istvánnak a török elleni védelmet szervező szerepéről vallott tanaik miatt. A románok szerint ugyanis István, s így a románok lettek volna a »kereszténység védőbátyája«. Elekes szerint viszont a románság csak kapú volt, amelyen át a török beáradt.⁵³ S. i. t. Nyíltan nem beszélnek a történészek, de valószínű, hogy nem is látták világosan, hogy miről van szó. Ezt csak a szellemtörténetírók legnagyobb formátumú és legpolitikusabb egyénisége, Szekfű Gyula fogalmazta meg, ki később éppen ezzel az elmélettel, saját elgondolásaival fordult élesen szembe. A Mohács utáni időket tárgyalva, a »kereszténység védőbátyája« című fejezetben Szekfű a következőket mondja: »Ma elképzelhetetlen, a kereszténység bármely ellenségével, pl. Szovjet-Oroszországgal szemben közös védvonal fenntartására, idegen államok évtizedeken át, a végleges győzelem reménye nélkül, pénzt és sereget és tanácsot, jót vagy rosszat szolgáltatassanak, mint ezt megtették annakidején a német rendek.«⁵⁴

Az előzőkben igyekeztem igazolni, hogy a 30-as években a szellemtörténeti irány teljes térhódításával állunk szemben s hogy a pozitivismusnak nyomai is eltűnőben vannak. Ennek látszatra ellentmond, hogy éppen a 30-as években jelennek meg sorozatosan a pozitivistának hirdetett Domanovszky-iskola képviselőinek tollából a »Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez«. Ezekkel a dolgozatokkal részletesen nem szándékozom foglalkozni, minthogy nagy többségükben nem az általam tárgyalt korszakból merítik témájukat. Csupán arra kívánok rámutatni, hogy ezek a tanulmányok nemcsak annyiban szolgálták az ellenforradalmi történetírás »újjáértékelésének« céljait, hogy zömükben a »latifundiális örökségnek«, a nagybirtok »nemzetfenntartó« szerepének apothéózisai, hanem, frazeológiájukban, filozófiai felfogásukban — ha lehet erről beszélni — a szellemtörténet hangján szólaltak meg. Csak egy idézet (Komoróczy Györgynek, Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása c. tanulmányából). »Emellett azonban tartózkodtunk mindennemű törvényszerűség megállapításától, mert törvényszerű fejlődést... mi nem tudunk a gazdasági életben felfedezni.« (Az allódiális rendszer kialakulására vonatkozóan): »Az okot mi a lelki elemek befolyásában látjuk. Az egyéniség önbecsülése vezetett arra, hogy a napi élet minden vonatkozásában fokozódó igényeit a tradicionális kere-

⁵² Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV—XVII. században). Budapest, 1937.

⁵³ Elekes Lajos: A magyar-román viszony a Hunyadiak korában. (Mátyás Király Emlékkönyv) I. k. 206/207. l.

⁵⁴ Hóman—Szekfű: Magyar Történet, VII. kiadás 1943. III. kötet 145/146. l.

teket kibővítve elégtse ki.«⁵⁵ A Domanovszky disszertációk, így nevezték ezeket a tanulmányokat, minden látszat-pozitivizmusuk, aprólékos adatközlési módszerük ellenére, a szellemtörténetírás tipikus képviselői. Annyiban is, hogy nemcsak a nagybirtok nemzetfenntartószerepénekhangoztatásában, de az újjáértékelés egyik legfontosabb kérdésében, az ellenforradalom által meghirdetett osztálybéke elmélet igazolásában is az élen jártak. Az ellenforradalmi történetírás sokkal kifinomultabb módszerekkel dolgozott az osztálybéke meghirdetésében, mint a dualizmus-kori történetírás. Sokkal kifinomultabb módszerekre is volt szüksége, az újjáértékelés számukra éppen ebben a kérdésben igen időszerű volt. A paraszti nyomor, a hárommillió koldus Magyarországon elsőrendű feladata volt az ellenforradalom politikusainak, hogy a parasztokat elválassza a munkáság osztályharcától, hogy elhitesse velük: a »nemzetesthez« tartoznak, az egységes magyarság alkotórészét képezve, érdekeik a vezetőkével azonosak. Ezt természetesen elsősorban a sovinszta uszítással igyekeztek elérni, az előbbieken vázolt »újjáértékelés« — mint láttuk — ezt a célt szolgálta. De ugyanakkor be kellett bizonyítani, hogy régmúlt időktől kezdve a magyar földesúr és paraszt közösségben élt, a földesúr védte a parasztot »kardjával«, ugyanakkor ez ellátta a földesurat a szükséges élelemmel. A két érdek — állítják — kiegyensúlyozta egymást. A középkorban tehát szó sem lehetett a parasztság kizsákmányolásáról, a »jó földesúr« atyai, patriarchális viszonyban élt jobbagyaival, akiknek számára a fölemelkedés lehetőségét sem zárta ki. Ezt bizonyítja Sinkovits István, a Domanovszky-disszertációk között megjelent, a mi korszakunkkal foglalkozó, különben igen sok értékes adatot tartalmazó tanulmányának (A magyar nagybirtok élete a XV. század elején) majd minden sorában és ezt fejlesztette tovább abban a tanulmányában, amely az Eckhardt Sándor által szerkesztett »Úr és paraszt a magyar élet egységében« c. kötetben jelent meg.⁵⁶ Eckhardt Sándor a kötet bevezetésében nyíltan megmondja a kötet politikai célját (1940-ben). A népiesek és szociáldemokraták közti »tragikus vitában«, ahogyan ő mondja, hívta össze a magyar tudósok »egy csoportját, világítsa meg tárgyilagos hűvösséggel a történeti és népi (magyarul: földesúri és paraszti) kultúra összefüggéseit.« »Valamennyi előadó megállapítja — mondja Eckhardt —, hogy a magyar műveltség alsó és felső rétegei állandó körforgásban élnek, majd alulról érkezik a tápláló nedv, majd meg felülről a termékenyítő ösztönzés, sőt a két műveltség egységbe olvad, a magyar nemzeti műveltség nagy egységébe.«⁵⁷ A kötetben a parasztság történetével foglalkozó két tanulmány közül az elsőt — a korszakunkkal foglalkozót — Sinkovits írta, a második részt Szabó István. Szabó István történészeink közül az, aki az ellenforradalmi kor-

⁵⁵ Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 3. sz.) 1932. Budapest 3. és 4. l.

⁵⁶ Úr és paraszt a magyar élet egységében. (Szerkesztette: Eckhardt Sándor.) Budapest, 1941. Sinkovits István: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt.

⁵⁷ Úr és paraszt stb. 5. l.

szakban őszinte érdeklődéssel foglalkozott a parasztság történetével.⁵⁸ Szabó egész munkássága azonban rámutat arra, hogy a parasztság kérdésével foglalkozó történetírásban miképpen fonódott össze az osztálybéke a sovinizmussal, a faji kérdés előtérbejutásával. Ez a faji kérdés pl. Szabó István esetében nem azonos a német rasszizmussal, a nácizmussal. A német nácizmust ezek az írók többségükben elítélték, amikor azonban »a magyar faj védelmében« valami »új« ideológiát kerestek, objektíve a magyar uralkodóosztályok reakciós politikáját szolgálták. A későbbiekben többször idézem Szabó Istvánt, ez nem jelenti azt, mintha az ő munkássága lenne a legtipikusabb a most tárgyalandó kérdésben. 1944-ben megjelent nagyterjedelmű munkájában azonban ő összegezte a kutatások eredményeit és foglalta össze az egyes résztanulmányokban megállapított következtetéseket. Ezért idézek az összefoglaló munkából és nem a résztanulmányokból.

Mert utolsónak az újjáértékelések sorában, ahol az ellenforradalom történetírása valóban valami egészen újat produkált, ami nem a dualizmuskori eszmék továbbfejlesztése volt, az úgynevezett népiségtörténetről, vagy más néven településtörténetről kell beszélnünk. Az eredetileg sok pozitív kutatási lehetőséget nyújtó településtörténet ugyanis népiségtörténetté alakult át. Már utaltunk rá, a birodalmi gondolat fejtegetésénél, hogy Deér korlátlan hatalmú királyainknak azt a feladatot tulajdonítja, hogy ők népesítették be a magyar királyság területét, »egészen a természetes határokig«. A népiségtörténetnek az volt a feladata, hogy bebizonyítsa aprólékos adatokkal, »pozitivisták« módszerességgel azt, hogy a magyarok a honfoglaláskor mindenütt csak gyér lakosságot találtak, amelyet »hasonlóan az Elba-Saale vonaltól keletre fekvő és kb. ugyan ezen időpontban a németek által felszívott szlávokhoz a magyarság szívott magába, bizonyítékául annak, hogy ezek a magyar néptalaj határain belül éltek«. 1944-ben német nyelven a magyar nép történetéről (előbb említett) munkájában írja Szabó István.⁵⁹

Ennek a nagy népiség- és településtörténeti kutatómunkának külön intézetet szentelt az ellenforradalmi kultúrpolitika. Az egyes megyék »településtörténetének« feldolgozó munkáját Mályusz Elemér indította el még 1922-ben, Turóc megye kialakulásáról szóló disszertációjában és irányította, mint egyetemi tanár, a 30-as években. Mályusz hatalmas anyagtudását és kiváló történetírói képességeit ennek az alapvetően helytelen célnak szolgálatába állítva, tanítványaival együtt sziszifuszi munkával akarta bebizonyítani a lehetetlent, hogy mindenhol, ahol szláv helynevek vannak, ennek nincs jelentősége, mert ide mindenhova később magyar betelepülés történt, s így bekövetkezett, hogy »a szláv, avar és egyéb szétszórt néptörödékek, melyek a honfoglaláskor az országban éltek, úgy éltek a magyar néptalajon, mint szigetek, amelyeket tenger

⁵⁸ Úr és paraszt stb. 78. l.

⁵⁹ Stefan Szabó: Ungarisches Volk (Geschichte und Wandlungen). Budapest/Leipzig, 1944. 17. l.

vesz körül». (Ugyanis a magyarság tengere.)⁶⁰ Előadásom keretében nincs időm arra, hogy az egyes részlettanulmányokkal foglalkozzam, megállapításaik azonban lényegében azonosak az elmondottakkal. Itt szeretném megjegyezni, hogy ugyanúgy, mint az előbb említett Domanovszky-disszertációkban, a Mályusz-disszertációkban (így nevezték a népiségtörténeti sorozatot) nagyon sok forrásadat van, amelyeket talpukra állítva ma is használhat a történész. A népiségtörténet művelői mindannyian szükségszerűen foglalkoztak parasztságtörténettel is. Hiszen a német »Volkstum« magyarrá fordításával »fajlag« magyar parasztokkal akarták benépesíteni az általuk »magyar néptalajnak« nevezett területet. Csakhogy természetesen ez a paraszt nem élő, húsból-vérből való ember volt, hanem a »magyar faj«, a »magyarság« vetülete, azé a magyarságé, amelynek »lelkérők« Hóman beszél és amely egységbe fogott urat és parasztot az osztálybéke nevében, a munkásosztály ellen, a sovíniszta gyűlölet nevében, a szomszéd népek ellen. Nem beszélhetnek a parasztság- és népiségtörténet ellenforradalmi korszakbeli kutatói semmiféle osztályellentétéről, nem ismerhetnek el semmiféle osztályharcot. S amikor pusztasodásról hallunk, mikor Szabó István a középkorvégi »hanyatló jobbágyságról« beszél,⁶¹ akkor ezt távolról sem a parasztság térheinek növekedéséből, hanem az »isméltődő pestisjárványokból« vezeti le. S amikor 1514-ben parasztforradalomról beszélnek, akkor ezt arra vezetik vissza, hogy a mezővárosi gazdag jobbágyságot a Jagello-kori törvényekkel vissza akarták fejleszteni, s nem az elnyomorodott szegényjobbágyok, hanem kizárólag a jogaikban sértett gazdag parasztsztrók indították el a felkelést és ez a gazdag parasztsztrók nélkül soha nem robbant volna ki (Mályusz elmélete)⁶². Szabó István viszont a következő magyarázatot adja az 1514-es parasztháború kitöréséről: »Az európai parasztháborúk történelmének írója napjainkban arra a megállapításra jutott, hogy a parasztsztrózmozgalmak történetében a tényleges állapotnál fontosabb a lelki állapot, vagyis nagyobb szerepe volt annak a ténynek, hogy a parasztsztró a maga állapotát elviselhetőnek tartotta-e, vagy sem, mint annak, hogy a valóságban jól vagy rosszul ment-e neki. E tudat kialakításánál pedig nemcsak gazdasági, hanem társadalmi, sőt politikai elemek is hatással vannak s a tudat annál erősebb és tette serkentőbb, minél kevesebb ellenállásra talál a tett. A parasztsztrók felkelései e következtetések szerint általános politikai válságok idejére esnek.«⁶³ A szellemtörténeti elmefuttatások tehát a parasztságtörténet terén mélyen alatta maradnak a dualizmus-kor haladó történetírói parasztságtörténeti munkáinak. Már említettem, de itt újra meg kell említenem, hogy az ellenforradalmi korszak egész parasztságtörténet-írása pl. Acsády mun-

⁶⁰ Szabó István id. m. 20. l.

⁶¹ Szabó István: A magyar parasztságsztró története. (Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1940.) 24. l.

⁶² Mályusz Elemér: Társadalmi viszonyok. (Magyar Művelődéstsztró II. kötet. Budapest é. n.) 104. l.

⁶³ Szabó István: A magyar parasztságsztró története. 31. l.

káját elsősorban azért, mert mint állítják »politikai színezetű szemlélet«,⁶⁴ részben állítólagos, részben valóságos szakmai hibáira hivatkozva teljesen elveti. Még egyszer szeretnék itt rámutatni, hogy a pozitívumokról mai előadásomban nem beszélhetek, de ugyanakkor még egyszer meg kell említenem, hogy ezekben a munkákban igen nagy új forrásanyag került feldolgozásra.

Még egy kérdésre szeretnék rámutatni, és ez, hogy az ellenforradalmi korszakban állandó volt a törekvés — kapcsolatban revizionista elméleteikkel is — a magyar történetnek külföldön való népszerűsítésére. Több ilyen munka jelent meg az ellenforradalmi korszak 25 éve alatt. Én csak kettőről szeretnék szólni, mert az egyik az ellenforradalmi korszak elején, a másik a legvégén jelent meg. Domanovszky Sándor »Geschichte Ungarns«-áról (megjelent 1923-ban) és Kosáry Domokosnak több nyelven, de magyarul is 1943-ban megjelent, »Magyarország történeté«-ről.

Domanovszky könyvének a mi korszakunkat tárgyaló részében hűvös tárgyilagossággal teljesen a dualizmuskori »pozitivisták« történetíró hangján szólal meg. Szó sincsen újjáértékelésről. Viszont a szerző célját nyíltan írja meg a könyv befejezésében: azért írta ezt a könyvet, hogy igazolja Magyarország történeti jogait régi területeire, hiszen most, »amikor a bolsevizmus réme fenyeget, sokkal inkább, mint valaha, szükséges Európa Keletén erős bástya kiépítése«. ⁶⁵

Ezzel szemben Kosáry könyve húsz évvel később már a szellemtörténetírás teljes fegyverzetében jelentkezik a mi korszakunk tárgyalásánál. Megtaláljuk benne a szentistváni monarchia mint a »nyugati kereszténység előharcosa«, a szentkorona-elmélet kifejtését, megtudjuk, hogy a »középkori Kárpát-medencében a magyar állam rendezett viszonyai között minden népi elem megtalálta a súlyához, munkájához, igényéhez és fejlődéséhez illő, méltányos helyet«. Hunyadi Mátyásról itt is halljuk, hogy »ő képviselte utoljára a kárpáti medencében kiépült középkori nagyhatalmat«. A Dózsa-féle parasztháborúról (melyet különben néhány sorban intéz el) azt halljuk, hogy »ebben az időben Magyarországon az alsóbb rétegek helyzete még mindig jobb volt, mint sokhelyt másutt«. Ebben a könyvben tehát rövid összefoglalását kapjuk annak, amit a szellemtörténetírás a korai középkorról megállapított. A végső konklúzió természetesen más, mint Domanovszkynál. Míg Domanovszky még a bolsevizmus réme elleni keleti támaszpont kiépítését sürgeti, Kosáry már a magyar fasizmusnak elért eredményeiről számol be. »Csak azt a fejlődési vonalat húzhatjuk meg, amely a Trianon utáni, szinte kétségbeejtőnek tűnő helyzetből, a revízióért folytatott küzdelmen át elvezetett 1938-ban a müncheni nagyhatalmi meg egyezést követő bécsi döntésig, amellyel a Felvidék déli része tért vissza Magyarországhoz. Ezt követte 1939 tavaszán Kárpátalja, 1940 őszén a második bécsi

⁶⁴ Szabó István: A magyar parasztság története. 79. l.

⁶⁵ Domanovszky: Die Geschichte Ungarns. (München und Leipzig, 1923.) 379. l.

döntés alapján Erdély északi részének visszatérése.«⁶⁶ A könyv kicsengésében tehát elismerően nyilatkozik a magyar uralkodóosztályoknak arról a politikájáról, amely Magyarországot a legmélyebb katasztrófába, a szovjetellenes háborúba taszította, amely Magyarországot Hitler utolsó csatlósává alázta.

Fejtegetéseimnek végére jutottam. Még egyszer szeretnék szólni arról, amire a bevezetőben utaltam. Sokunk számára, akik az ellenforradalom idején kezdtük meg történetírói munkásságunkat, világos képet szerettem volna rajzolni arról, amit talán meg sem láttunk, hogy miképpen szolgáltuk tollunkkal, sokszor becsületes tudásunkkal is az ellenforradalom torz uralmi rendszerét. Úgy hiszem, csak akkor tudunk fejlődésünkben még előbbre jutni, és a célt, a szocializmust építő, a békét védő hazánkat igazán szolgálni, ha felmérjük az utat, amelyet eddig megtettünk. Szeretném remélni, hogy előadásom éppen ehhez adott némi segítséget.

⁶⁶ Kosáry Domokos: Magyarország története. (Nemzetnevelők Könyvtára I. Nemzetismeret, Budapest, 1943.) 8., 11., 14., 33., 34/35., 39., 47., 52., 60., 72., 75., 76. és 395/396. l.

HOZZÁSZÓLÁSOK

SZABÓ DEZSŐ

Az előadás témája, a középkorra vonatkozó polgári történeti irodalom bírálata, véleményem szerint szükséges és helyes dolog, ellenben azt hiszem, eredményesebb lenne a vizsgálatot kiterjeszteni a polgári történetírásnak nemcsak Magyarország történetének egy korszakával, hanem Magyarország egész történetével foglalkozó munkáira, amely esetben jobban kitűnnének a polgári történetírás pozitív és negatív oldalai, viszont az is kétségtelen, hogy ezt csak egy munkaközösség végezheti el, amelynek megállapításait azután egy szerkesztőbizottság egyeztethetné össze.

A mostani felolvasás a korábbi középkor feudális történetírását bírálva, bőven kiterjeszkedett annak ideológiai oldalára, ellenben teljesen mellőzte annak szakmai részét, amire pedig szerintem nagy szükség lett volna, mert csak mind a két szempontot tekintetbe véve tudjuk majd megállapítani azt, mi volt a jellege a polgári történetírásnak és mi az, amit a marxista történetírás átvehet eredményeiből.

A dualizmus korára vonatkozólag elfogadható a felolvasás azon megállapítása, hogy ezen kornak a pozitivista irányzatot követő történetíróinál még megtalálható a történelmi fejlődés és valamiféle törvényszerűség meglátása a történelmi eredményekben. Nagy hiány azonban még ideológiai szempontból is, hogy egyáltalán nincs tekintettel arra a szerepre, amelyet ezen kornak irodalma a magyar történet egészére és főleg a történelmi kútfők kritikájára vonatkozólag elvégzett.

Ami a hiányokat illeti, azokra nézve is legyen szabad néhány megjegyzést tennem. Hibásnak tartja a felolvasó mindenekelőtt a pozitivistáknak ezen szavait: magyar birodalom. Hogy mi itt a hiba, az nincs megmondva, ellenben azt hiszem, hogy itt is van egy kis túlzás, mivel tudtommal nincs a világon olyan ország, amely ma is pontosan azon a területen lenne, ahol megalakult, a hódítás tehát közös hibája az összes mostani államoknak. Azt is túlzott megállapításnak tartom, hogy a pozitivisták hajbókoltak a Habsburgok előtt. Ezt mint problémát nem is lehet komolyan felvetnünk 1526 előtt, azonkívül a Magyar Történelmi Társulat, amely mégis egyik központi szerve a magyar történetírásnak, az 1900-as évek elején elfogadta Thaly Kálmánnak azt az alapítványát, amelyből meg is kezdte iratni a Magyarország függetlenségéért vívott harcok történetét 1505—1711, vagyis egy olyan témát, amelyről kezdettől fogva látszott, hogy ez nem lesz Habsburg pártállású.

Kérdésesnek tartom, hogy egy-egy író egy-egy mondatának kiragadása elegendő-e azon író, illetőleg azon irány meghatározására, amelyet az illető író követ.

Az ellenforradalom történetírására nézve általában egyetértek a felolvasóval, ellenben szerintem árnyalatilag mégis nagyobb jelentőséget kellene tulajdonítani annak, hogy ekkor elég sokan foglalkoztak gazdaságtörténettel és a paraszt-ság történetével, ami már mégis némi közeledést jelentett a marxista jellegű történetíráshoz, ha nem is volt az. Legyen szabad többünk védelmére ide írnom azt a pár szót, amit jómagam írtam 1933-ban a Magyarországi úrbírórendezés c. murkám bevezetésében, amely így hangzik: »Nemcsak a királynóval vívott alkotmányjogi csatákat, hanem a parasztok gondolkozásának

fennmaradt okmányait is pontosan igyekeztem ismertetni. Úgy gondolom, hogy eképpen meg lehetett valósítanom ezt a kívánságot, hogy a történelem necsak az egyénekkal foglalkozzék, hanem a nagy tömeggel is, ez esetben ugyanis tényleg a nagy tömeg sorsáról volt szó, amelybe az igyekezett vagy maga, vagy pedig vezetőinek jellegzetes gondolkozási módján beavatkozni.»

Végül fontosnak tartom megemlíteni, hogy a szakmai kritika elhagyása folytán teljesen kimaradt a felolvasásból az a nagy munka, amelyet a dualizmus, sőt bizonyos fokig az ellenforradalom korának történetírói is végeztek a történelmi forrásmunkák kiadása körül. Persze elismerem, meg kell majd vizsgálnunk, hogy ezek a kútfőkiadások mennyiben feleltek meg a saját korukban annyit hangoztatott objektivitásnak és nem maradt-e el tudatosan olyan kútfők kiadása, amelyek lényegesen befolyásolták volna már akkor is a történet-tudomány állásfoglalását.

ELEKES LAJOS

Úgy gondolom, Léderer elvtársnő előadása nagy segítséget ad ahhoz, hogy a továbbiakban ezt a fontos feladatot, a történetírás felmérését lényegesen jobban, alaposabban tudjuk elvégezni. Nem szándékom az előadás pozitívumait és hiányait elemezni. Csupán néhány megállapítását szeretném kiemelni. A szematikus leegyszerűsítésekkel szemben fontos rámutatni a magyar szellem-történetírás dualista alapjaira. Igen fontosnak tartom azt a megállapítását, hogy a magyar polgári történetírás a 30-as években, nagyjában a világgazdasági válságtól kezdődően egészében jobbra tolódott. Igen fontos lesz ennek módját, mértékét egyes egyénekig hatolva pontosabban felmérni.

Van egy sor apró, az előadásban alig félmondatokkal jelzett megállapítás, melyeknek szintén jó hasznát fogjuk venni, pl. az eklekticizmusról, vagy a történet ellenforradalmi átértékelésének igazi értelméről stb. Felmerülnek bizonyos problémák az előadás alapján, illetve ezzel kapcsolatban. Tovább kell foglalkozni olyan kérdésekkel, hogy a »dualizmuskori történetírás«, mint terminus technicus megállja-e helyét. Ez idő szerint ennél precízebbet, jobbat adni nem tudunk, de a kérdés még ezzel nincs eldöntve. Felvetődik az előadással kapcsolatban, hogyan kell értelmezni történetírásunk haladó hagyományait. Az előadás kísérletet tett arra, hogy a haladó hagyományok körét kibővítse, nevezetesen egy olyan történész-egyéniség körvonalainak megmutatásával, akivel eddig nem sokat törődtek. Virág Benedek értékelésével egyet lehet érteni.

Lényeges a feladat, amire Szabó Dezső utal. Nevezetesen nem elegendő megmutatni egy történetíró, vagy akár egy egész irányzat végső tendenciáit, politikai kicsengését, bár ez a döntő. De ha tudománytörténetünk foglalkozik ezzel, akkor meg kell mutatni annak a lassú felhalmozódásnak folyamatát, melynek során a tudomány nyersanyaga kialakul. Meg kell mutatni, hogy különböző történetírói irányzatok mit adtak mai tudásunkhoz. Komoly figyelmet kell fordítani arra, hogy a forrásanyagokból mikor, mennyit tettek ismertté. Enélkül az egyes írói irányzatok arculata nem válik egészen világossá.

Problémaként kell felvetni a historiográfia módszerének kérdését. Vajjon jellemző, jól összeválogatott idézetek elegendők-e történetírói irányzatok arculatának ábrázolásához. Én azt hiszem, jellemző idézeteket jobban összeválogatni alig lehet, mint azt az előadó tette. Ezek az idézetek azt mutatják meg, hogy végső fokon hová futott ki egy irányzat, mi volt a politikai tenden-

ciája valamely egyén vagy csoport működésének. Úgy gondolom, ez a módszer szolgálhatja az alapvető feladatot. Meg kell értsük, hogy ha annakidején hittünk is a »tiszta«, értsd: politikamentes tudomány hamis ideológiájában, az amit tettünk éppen nem volt politikamentes, hanem éppen ellenkezőleg, szolgálta az akkori rendszert többé vagy kevésbé, kisebb vagy nagyobb mértékben. Ha mi helyes történetírást akarunk művelni, akkor lehetetlen fel nem számolni elsősorban magunkban azt, ami még a régi hibáinkból esetleg kihat, ehhez viszont tisztán kell látni a régi hibát. Ez a döntő, nem az, hogy a történetírói módszer alkalmazásával elkövetett hibákat vegyük szemügyre. A politika lényegével legyünk tisztában. Ha szolgálni akarjuk népünket, hazánk fejlődését, akkor politikai célt teszünk magunkévá történetírói munkásságunkban. Lehet-e ezt igazán megvalósítani, ha akár csak kis maradéka él bennünk a múltbeli hibáknak? Ezekről a hibáktól meg kell szabadulni.

Helyes, ha ennek eredménye nyilvánosságra jut. Miért fontos ez? Nevelődik egy csomó fiatal, aki szeretné tudni, használhat-e valamit a régiből, vagy teljesen vesse el. A következő lépés, amire Lederer Emma előadásában rámutat, hogy ennek a korszaknak történetírását egyénekig és részletekig hatolva beható vizsgálat tárgyává tegyük. Ezt a célt fogják szolgálni a Történeti Társulat szekcióinak megbeszélései, előbb szűkebb, majd tágabb körben végzett elemzései. Ehhez döntő lépés elsősorban saját régebbi munkásságunk politikai objektív értelmének feltárása és az ezzel való leszámolás. Ismétlem, ehhez az előadás komoly szempontokat, segítséget adott.